

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»Besszarábia a besszaráboké«

RALF DAHRENDORF

»nos, akkor kevesebb lesz a fafaragó«

SPIRÓ GYÖRGY

»az orosz pincér nem afféle géplény«

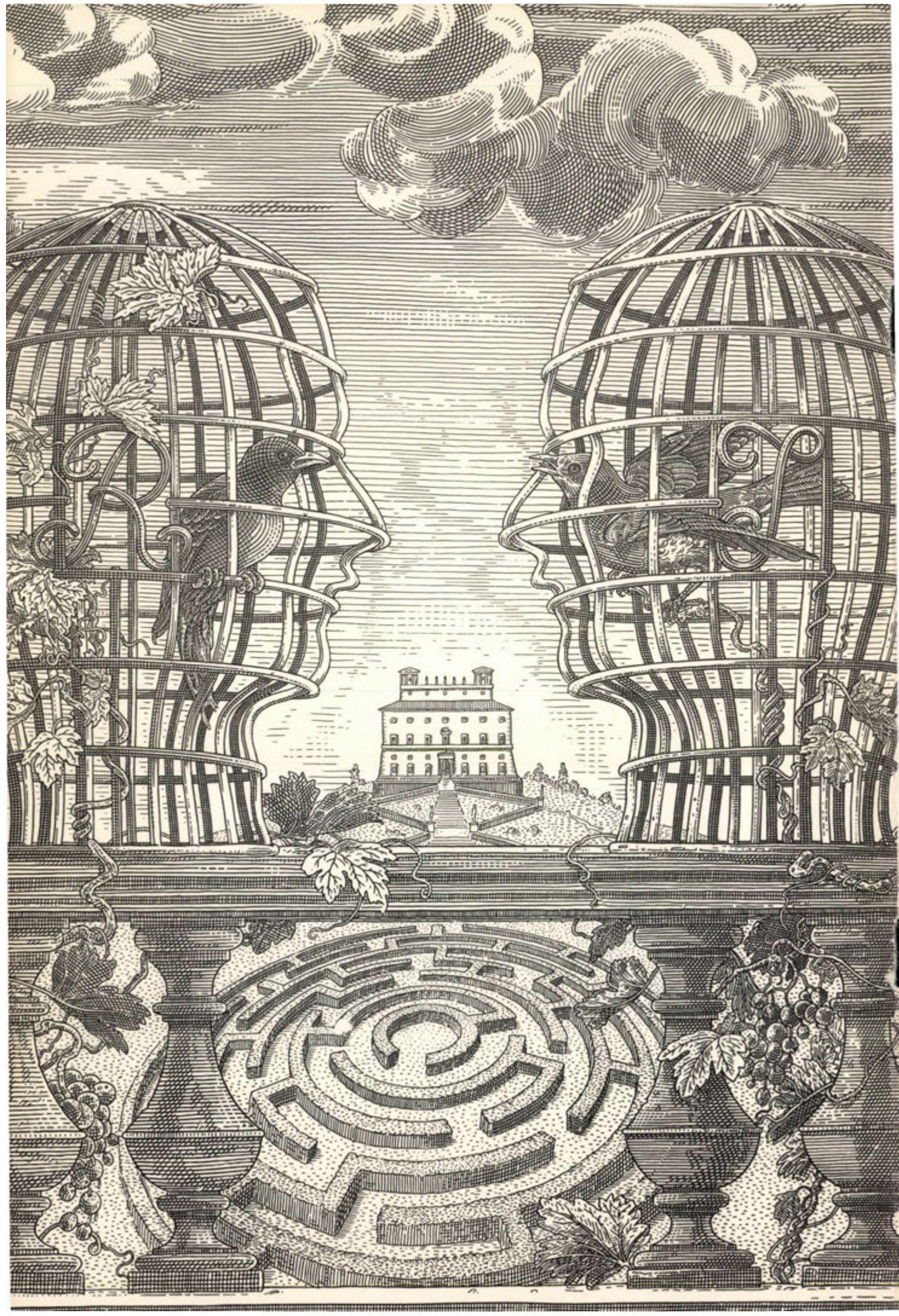
TADEUSZ RÓZEWICZ

Mcmxcii Április

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

Mcmxcii Április

NEGYEDIK ÉVFOLYAM NEGYEDIK SZÁM

Ralf Dahrendorf A nemzet dolga 3

J. Horváth Tamás Ez volna a megoldás? 9

Hjalmar Schacht Mérleg 13

Lengyel László Hjalmar Schacht és a nemzetiszocialista gazdaságpolitika 15

Leszek Kolakowski Irracionalitás a politikában 19

Kontra Ferenc Délvidéki forgószínpad 25

Ferencz Győző Versek 28

Háy János *Marlon: Budaörs felől* 29

Marno János Versek 31

Porogi András A magyar new-dada nyomorúságos története 33

Robert Wrigley Versek 39

Tadeusz Rózewicz Borraivaló 43

Gertrude Himmelfarb A hős, a gazember és a lakáj 51

Szöke György „Kicsúszott a kezemből” 53

Rittersporn Gábor Tamás Talán nem tanácsos hősködnünk... 59

Spiró György Kanásztánc 63

E számunkat OROSZ ISTVÁN újabb rajzaival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. A 2000 EGYESÜLET FOLYÓIRATA. FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PUSZTA DÓRA. A 2000 EGYESÜLET ELNÖKE: RUTTNER GYÖRGY. LEVÉLCÍM: 1117 BUDAPEST, KARINTHY FRIGYES ÚT 11. TELEFON: 182-1291.

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII. VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTA-HIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL. POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT. A SZEDÉS A HVG PRESS KFT FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, WALBAUM ANTIKVA ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: MACHAN ESZTER. NYOMTA A PALLAS LÁPNYOMDA LAJOSMIZSÉN. FELELŐS VEZETŐ: ABLAKA ISTVÁN.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY ÉS AZ IPARBANK RT.

Three Contemporary Hungarian Plays

In Gábor Czakó's play, PIGS, three pigs rebel against their captors and set about to establish Porkland only to find that the lust for power overshadows the need for freedom, and even the drive for life. In Géza Bereményi's HALMI, a teenage boy, disappointed in the world around him, turns to destruction as the highest form of self-assertion. In György Spiró's THE IMPOSTOR, a famous Polish actor leads a rehearsal of Tartuffe in Russian-occupied Vilna, cleverly turning it into a showcase of protest against the Czar, and gets away with it. The three brilliantly written Hungarian plays presented in this volume reveal the profound complexity of life in Central Europe, how it destroys, and how it elevates and ennobles.

Gábor Czakó, Géza Bereményi and György Spiró are all highly respected playwrights; productions of their works in Hungary's theatres continue to attract enthusiastic audiences. Published here for the first time in English, these plays have been selected and edited by Albert Tezla.

Forest Books

Corvina Books

£9.95

A nemzet dolga

RALF DAHRENDORF

Térülünk-fordulunk, de akárhogyan is csűrjük-csavarjuk, újra megjelent a nemzet és vele együtt a nemzetállam, mégpedig itt, Európa közepén, Németországban. Még a hazátlan vándordiak is a nemzettel határozza meg önmagát, az alkotmányos patriotákról nem is szólva. A kérdés csupán az, miként lehet értelmezni a nemzetet és a nemzetállamot a 20. század végén, és hogy hogyan lehet meghatározni e fogalmakat.

1989 az európai szabadság éve volt. A nyitott társadalomért vívott vértelen forradalomnak szabad útja nyílik a varsói kerekasztaltól az imént még fogva tartott Havel bevonulásáig a prágai várba. Timothy Garton Ash írta le ezt a folyamatot semmi máshoz nem fogható, a New York Review of Books hasábjain napvilágot látott cikkeiben.¹ Magam is megpróbáltam *Betrachtungen über die Revolution in Europa* („Észrevételek az európai forradalomról”) című, Edmund Burke-t idéző könyvemben az 1989-es év történetét értékelni, úgy Karl Popper szája íze szerint. Szó sincs egyik rendszer másik fölötti győzelméről, hanem inkább egy rendszer megsemmisüléséről, tehát egy dogmák és monopóliumok nélküli világ létrejöttéről, melyben virágozhat száz virág. Ezért mindenféleképpen szükséges volt, hogy ezek az országok, történetesen nemzetállamok, ismét magukra találjanak, hogy ne legyenek többé zálogtárgyak egy szocialista módszerekkel összetákolt tömbben. A lengyeleknek és cseheknek és magyaroknak és románoknak és még néhány más népnek is az 1989-ben szerzett szabadság egyben a szuverén nemzetállam visszatérését is jelentette, és megfordítva azt is, hogy a nemzet visszanyerte a nyitottság esélyét.

1990 bizonyára mint a német egység éve vonul majd be az európai történelembe. Voltak, akik nem akarták, ebben viszont nem annyira Thatcher asszony vagy Andreotti úr játszott szerepet, hanem az, hogy a német szociáldemokraták „második keleti politikája” félreérthetetlenül a német területi megosztás fennmaradásán alapult. Sokan akarták az egyesítést, csak nem olyan gyorsan, mint az most végbemegy, ideértve a szövetségi köztársaság elnökét, Weizsäcker-t is, aki másokkal szöges ellentétben soha nem békélt meg a fallal, akinek viszont torkára fagy a szó az „összeburjánzás” (*Zusammenwuchern*) hihetetlen tempójától. Ezel nincs egyedül. Csak kevesen vették a kanyart olyan gyorsan és anélkül, hogy a fékre léptek volna, mint Kohl szövetségi kancellár, aki bizonyára azt reméli, hogy senki nem fogja elolvasni többé 1989 novemberében megfogalmazott 10 pontját, és senki sem fogja őt kezdeti óvatosságára emlékeztetni. De mindez már történelem. Az 1990-ben

megszületett Németország többé már nem átmeneti formáció, hanem valódi nemzetállam. „A század úgy fejeződik be, ahogy elkezdődött, a németek nagy európai előretörésével, ami gazdaságon, technikán és emberi teljesítőképességen alapul” – állítja Fritz Stern, aki azonban még azt is hozzáfűzi: „Németországnak és Európának most nyílt másodszor lehetősége, hogy a valódi értékek fennmaradását békében és szabadságban garantálják, s ehhez bizonyára sokkal jobbák a feltételek ma, mint az 1914 előtti időkben, a durva nacionalizmus korában.” (FAZ 1990. júl. 26.)

Az igazi kérdés azonban az, hogy milyen egy egyáltalán nem durva, 1989 utáni nacionalizmus? Mi az, amit egy európai nemzetállam megtehet annak a századnak a végén, amelyben jóvátehetetlen bűnöket követtek el a nemzet nevében? Hogyan lehet vajon tisztázni a nemzet fogalmát?

A németek második esélye

A német egységnek ez idáig nincsenek lényeges születési hibái. Ingatni fogjuk a fejünket, ha eszünkbe jut majd a kormányon lévők egy némely bugyutasága vagy az ellenzék zavara, de ha ennél rosszabb nem lesz, akkor az egyesítés folyamata nagyszerű, egyszersmind kistílű marad, s úgy zajlik le, ahogyan a jelentős történelmi események már csak lezajlani szoktak. Itt-ott a nyugatnémeteknél előfordul némi győzelmi mámor, úgyszólván – hogy is hívják a helyet? – kaukázusi győzelmi mámor. A keletnémeteknél mindenekelőtt az önsajnálát szembetűnő, valami sajátos hajlam a siránkozásra olyan dolgok elvesztése miatt, amelyekről tulajdonképpen már mindenki szívesen és sürgősen meg akart szabadulni. Mindkét jelenség bizonyára csakugyan átmeneti, még csak nem is lehet állítani, hogy a többség uralkodó hangulata ilyen volna. Itt a német márka, és vele együtt a várt siralomvölgy. A keletnémet állam maradványai már azelőtt elvesztették funkciójukat, hogy teljesen elveszték volna a történelem porában. Most a választott német kormánynak lesz a feladata, hogy ténylegesen rálépjen egy hosszú, sok nehézséggel járó, némelykor fájdalmas útra, amelynek célja mellelleg nem kétséges: egység, jog, szabadság.

Nem születési hiba tehát, hanem valaminek a hiánya az, amivel dolgunk van, és ez több, mint egyszerű szépség-hiba. Néhány magányos farkastól eltekintve, akik kivétel nélkül a politikai jobboldalhoz tartoznak, az ország értelmisége nem rokonszenvez az egész mostani irányzattal. A német értelmiség, a tanárok és diákok puha, zöld tömegétől kezdve egészen az irodalom és a szociológia világsztárjaiig, nem akar közösséget vállalni a német egységgel. Nem akarta, hogy létrejőjön, nem magyarázta meg, nem jelölte ki az útját, nem világította meg a követendő célokat. Ha pedig mégsem hallgatott, akkor a megbomlott status quót

Eredeti cím: *Die Sache mit der Nation*. Megjelent: *Merkur*, 1990. okt.–nov. 44. évfolyam 10–11. szám. 823–834. lap.

siratta, a lebetonozott Breznyev-érát, melyben tudni lehetett, minek a része az ember, mert mindenképp kettő volt, két blokk, két Németország, két PEN Klub. Éppen az egyébként olyannyira változtatni akaró értelmiségiek emlegették és emlegetik a fontolva haladást, a történelem lassítását. Égen-földön nincs sehol egy Arndt vagy egy Hoffmann, egy Börne; egy Rotteckről vagy Welckerről még nem is beszélve. Aki cselekszik, hebeg-habog, aki beszél, óbégat.

Miért beszélnek szépséghibáról? Nos mindenekelőtt azért, mert annak a folyamatnak a szótlanságát erősíti, melynek oly sürgető szüksége volna arra, hogy beszéljünk róla. Ha a politikusok kifogynak a szavakból, akkor legalább a beszélőni és írni képesek céhének illene megragadniuk a szót. Ehelyett a tollforgatók olyan kétségeket táplálnak, amelyek csak még inkább kiemelik az alaposan megkésett nemzet már amúgy is kétes jellegét. Némely prófécia, mint ismeretes, épp azáltal teljesedik be, hogy túlon túl gyakran emlegetik őket. Ennek nem muszáj feltétlenül így történnie, de vész helyzetben kijut a felelősségből a prófétáknak is.

A nemzettől való félelem azonban egyéb veszélyeket is hordoz. Ez oda vezethet, hogy Németország másodszori nekifutásra is mintegy elvétí a célt. A szuverén német nemzetállam létrejön, de senki nem tudja igazából miért és miként, így belülről tökéletlen, kívülről megbízhatatlan marad.

Ez részben a politikai vezetők csődje. Az már különös véletlen, hogy a német egység éppen választási évre esik! Ezzel a belpolitika primátusának régi bűne átminősül a rövid távú pártpolitikai előnyök elsőbbségének halálos bűnévé. Az a képesség, hogy alkotmányozó politika és hétköznapi politizálás között különbséget tegyünk, teljesen hiábavaló. Az egyesítés folyamata ezenközben ugyanis alkotmányozó politikai jelleget ölt, függetlenül attól, hogy annak tekint-e, és ennek megfelelően kezelik-e, vagy sem. Nincs itt helye sem a kormányon lévők meglepő manőverezésének, sem pedig az ellenzék mellékes akcióinak.

Szó van viszont az értelmiségiek csödjéről is. Ők sem mérik fel helyesen a történetek alkotmányos értékét. Sőt még meg is hamisítják azzal, hogy felelevenítik a német történelem némely tévedését. Nem szívesen folytatok olyan vitát, amelyben az ellentétek valójában a felszínen húzódnak, hiszen a nyitott társadalomra és a nyugati civilizációra való törekvést senki sem kérdőjelezi meg. (Van elég igazi konfliktus is, ahogyan azt Adam Michnik a *The New York Review of Books* 1990. július 19-i számában újfent egyértelművé tette.) Nem mondok neveket. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy sem az Auschwitz-gyanú, sem pedig a piszkos anyagiak uralmától való félelem nem lehet ok az egység ellenzésére.

Auschwitz nem a német egység következménye volt. Ha egyáltalán lehet valamivel magyarázni, akkor ez a totális hatalom légköre, mely eltompítja az emberek többségének lelkiismeretét (ahogyan ezt a nőmenklatúra-szocializmusból fölbredőknél újfent tapasztalhatjuk), szorosan összefonódva azzal a német hagyományokban gyökerező, mélyreható embertelen vonással, melynek forrásait sokan próbálták már felderíteni. Antiszemitizmus volt és van sokfelé; gyűlölködéseit túlságosan sokszor tűrte el, sőt intézményesítette az állam Kelet- és Közép-Európa-szerte. A bürokraták által megtervezett és állami szervek által kivitelez-

zett kiirtása a zsidóknak, melyben hivatalviselő emberek százai, ha ugyan nem ezrei vettek részt, német jellegzetesség maradt. Ez megterheli a német történelmet. Azonban a teher ahelyett, hogy az egyesítés ellen szólna, feladattá emeli azt, éppen akkor, amikor a történelemben másodszor mutatkozik a Fritz Stern által joggal emlegetett esély arra, hogy létrejöjjön Németországban egy demokratikus jogállam.

A piszkos – némelyek számára mégis kellemes – anyagiak bizonyára nem a legvonzóbb oka a német egyesítésnek. Hogy egyesek kihasználják az alkalmat a gyors meggazdagodásra, förtelmes, de a világ folyása már csak ilyen. Semmi mással nem lehet egyébként annyi pénzt csinálni, mint a rendszerek közötti spekulációkkal – ezért is van szükség arra, hogy olyan gyorsan, ahogy csak lehet, egész Németországban a nyilvánosságának és a jogállamiságnak ugyanazokat az alapelveit vezessék be. Eközben a németek továbbra is félreértésben élnek: úgy tekintenek a pénzre és egyáltalán a gazdasági rendre és folyamatokra, mint minden mástól független dologra, ami imádott vagy gyűlölt szakemberek ügye, mellyel az értelmiségnek legalábbis nem kell foglalkoznia. *Pecunia olet?* Ez éppen olyan hamis, mint az eredeti *non olet*. A pénz szaga mindig pont olyan erős vagy gyenge, mint az alkotmány, amelybe a pénz beágyazódik. Gazdaság és valuta mindig egy és ugyanazon alkotmányos csomag részei. Tehát van köztük a nyitott társadalomhoz is.

Arról a veszélyről pedig, hogy egy tézist unos-untalan ismételtetnek, megint csak ezt mondom: a német egység akkor lehet remény forrása, ha intézményes lehetőségei csakúgy mint az alkotmányosak, érvényre jutnak. Akkor alkalmat ad majd a németeknek arra, hogy a kereteket szabadon töltsék ki, hogy a gazdaságban és a társadalomban a polgároknak mindig újabb és újabb életlehetőségei nyíljanak. A német egység tehát alkotmányos feladat. Az alkotmány szorosan összefügg a polgárjogokkal és a polgári társadalom feltételrendszerével. *Citizenship és civil society* így, bár idegen szóvá váltak, német változatuk egyértelmű, radikális és liberális jelentéssel egészül ki (ahogyan ez utolsó ízből a '48-as forradalmak előtt történt).

Mi köze van mindennek a nemzethez és a nemzetállamhoz? Nagyon is sok, egy darabig szinte minden összeköti őket. Az alkotmány alakítja ki a jogot, a jog a törvényes úton számon kérhető garanciákat. Alkotmány és jog tehát nem pusztán szép szavak. (Ezért hiba törvényes úton nem számon kérhető dicséretes szándékoknak jogként való megfogalmazása, például a munkához való jog esetében.) A jog megköveteli tehát a szankcionálás intézményrendszerét, a kényszerítő apparátust. Mindhárom hagyományos hatalmi ágának megvan a maga helye. Ezek megbízható formában azonban csak a nemzetállam keretein belül működhetnek. Aki a nemzetállamról lemond, elveszíti alapvető jogainak mind az idáig egyetlen garanciáját. Aki ma nélkülözhetőnek tartja a nemzetállamot, az – még ha akaratlanul is – a polgári jogokat tartja nélkülözhetőnek.

Kifogásokat emelni, tiltakozni persze rögtön lehet ez ellen: vajon nem avult-e el a nemzetállam? A történelem tendenciája vajon nem két ellentétes, de egymást kiegészítő irányba mutat-e, és nem teszi-e mindkét irányzat anakronisztikussá a nemzetállamot? Nem úgy kell vajon közelítünk, mint Peter Glotz gondolja a *Neue Gesellschaft*ban

(1990. jan. 1. szám), kulturálisan „visszafelé a törzsekhez”, gazdaságilag pedig „a nagyobb, nemzetek fölötti struktúrákhoz”? Talán így van, de ez nem érinti még a nemzetállam melletti érvelés lényegét. A polgárjogok azon alapulnak tudniillik, hogy a törzseket meghaladják az önmagukban is sokoldalúbb politikai képződmények; a nemzetek fölötti struktúráknak megvan a maguk gazdasági haszna, egyelőre azonban még nem pótolják a minden egyes polgárnak alapvető jogokat biztosító alkotmányt. A nemzetállam kettős irrelevanciájáról szóló elmélet maga is hordoz intézményellenes vonásokat, félreértést, sőt a szabadság elemi előfeltételeinek meg nem értését. E tétel így csupán új formája a régi német szédületnek amennyiben intézményekről van szó, valamint annak a hajlammal, hogy kódos ígéreteiket és reményeiket feladják.

Ez bizonyára nem az utolsó szó a nemzet dolgában, mégis a legfontosabb. Az alkotmányos patriotizmus közérény, mégsem népszerű. Az alkotmány egy lehatárolt területen érvényes, pontosabban az e területen élő emberekre. Ők képeznek jogi értelemben közösséget. Büszkeségük az intézményeiknek szól, és biztosan nem államhatárainak. Az alkotmányos patriotizmus ereje abban rejlik, hogy az együttélés szabályaira vonatkozik, nem pedig a terület méretére, a gazdaság erejére vagy valamelyik embertípus fölényére. Az alkotmánynak van persze érvényességi köre, és ez egy darabig a nemzetállam marad. Most, hogy Németország nincs többé átmeneti állapotban, hanem normális nemzetállammá vált, kifejleszthet egy egészséges, alkotmányos patriotizmust.

Nacionalizmus

Nos, azok a szerzők, akiket megijeszt a nemzet – általában a nemzet, különösen pedig a német nemzet –, átgondoltak néhány dolgot ezzel kapcsolatban. Ők a nemzetet nem csupán elavultnak, hanem fenyegetőnek is tartják. Azt gondolják, hogy a nemzet befelé és kifelé is egyaránt inhumánus, ezért olyan megoldások után kutatnak, amelyekkel ezt ellensúlyozhatnák. A sokat vitatott téma újra időszerű lett az európai szabadság és a német egység éveiben.

Eddig úgy beszéltem a nemzetről és a nemzetállamról, mintha a kettő ugyanaz volna. Ez nem így van. Az Egyesült Királyság nemzetállam, pedig három, ha ugyan nem négy nemzetből – angolok, skótok, walesiek, (észak)írek – tevődik össze, ezeknek még saját nemzeti válogatottjaik is vannak, és úgynevezett *home internationals* rendszerben játszanak egymás ellen. Aki innen a „törzsekhez vissza” akar menni, az valódi nemzeteket keres, ahogyan nem csupán a skót nacionalisták, a baszkok és talán még a bajorok is teszik, hanem mindenekelelt a szlovákok és a szlovének, a szorbok és a szerbek, az egykori Szovjetunió számtalan nemzetiségéről egyáltalán nem is szólva.

A baloldali intellektuális körökben népszerű az ilyesfajta nacionalizmus. A *small is beautiful* kategóriájába tartozik, tehát a zöld értékek világába, melyek szemszögéből a másképp-létezés már önmagában is jó, és a kulturális autonómia minden társadalmi struktúrát helyettesít. Török szülők gyermekeinek nem csupán tanítani kell német iskolában a török nyelvet, hanem lehetőség szerint törökül kell folynia magának az oktatásnak is. Éljen Litvánia! Besszarábia a besszaráboké! Kelet-Európa ilyesféle követelésektől hangos, melyek időközben kissé megváltozott formában Nyugaton is megjelentek, eljutva egészen az Egyesült Államokig, amely többé már nem a népek olvasztóté-

gelye, mióta csak kötőjel-amerikaiak vannak, hispano-amerikaiak, sino-amerikaiak, afro-amerikaiak.

Lech Walesa nemrégiben nem is kevés büszkeséggel fejtegette ki egy konferencián, hogy Lengyelország viszonylag homogén ország. Akkor Adam Michnik dühösen a szavába vágott: „Lengyelország homogén? Ott vannak az ukránok, ott vannak a németek, és jöllehet alig vannak már zsidók, mégis sok az antiszemita...” Ha a fogalmat szűk értelemben használjuk, a nemzet homogén. Ugyanolyan emberek, ugyanaz a nyelvük, ugyanaz a vallásuk, ugyanaz a kultúrájuk. A nemzetállam viszont semmilyen értelemben nem lehet homogén. Alkotmányos lényege szerint a jogokat úgy definiálja, hogy azok minden polgárra érvényesek legyenek, nem sértve a polgárok nyelvi, vallási, kulturális és egyéb sajátosságait. Éppen a belső sokszínűsége miatt képes a nemzetállam alkotmányba foglalni a polgárjogok összességét, tehát az állampolgárság alapstátusával összefüggő jogigényeket.

Vannak kivételek, tehát meglehetősen homogén nemzetállamok. Svédország ilyen, ennek összes előnyével és háttulütőjével. Amikor Palme miniszterelnököt meggyilkolták, minden pillantás szinte automatikusan a stockholmi kurd menekültekre és más idegen kisebbségekre esett. Japán is homogén, vagy legalábbis annak tartja magát, ám erről a Japánban élő Fülöp-szigetiek és koreaiak minden bizonnyal tudnának mesélni. A sokféleség a liberális közösség minőségét mutatja. Megkívánja az intézményrendszer szilárd megalapozását, egyszersmind a kulturális sajátosságok gyakorlati tiszteletét. A vallásgyakorlás szabadsága minden felekezetre érvényes, még azokra is, akik nem kívánják gyakorolni vallásukat. A törököknek a német iskolában németül kell beszélni és németül kell őket tanítani, de kulturális csoportjuk önálló léte védelmet és támogatást érdemel. Ennyiben előrelépés a nemzetállam, kivézet a törzsi létből.

Teljes komolysággal, és szándékosan Karl Poppert felidézve mondom: a törzsi léthez visszavezető út egyenesen visz az inkvizícióhoz és a titkosrendőrséghez – ezt állítja Popper *A nyitott társadalom és el-lenségei* című művének első fejezete végén. Nem előrelépés, ha Jugoszlávia szétesik, és maga a Szovjetunió esetében is féltő, hogy a függetlenedő részek közül sokan messzebb távolodnak a glasznoszttyól és a peresztrojkatól, a nyitott társadalomtól, mint maga a széttöredező központi állam. A nemzethez való visszatérés – ellentétben a heterogén nemzetállammal – óvatosságra int. Különösen ha a nemzetállamok, élükön Lech Walesával igényt tartanak arra, hogy homogén nemzetek legyenek. Ebben rejlik a német veszély: valahol ott, ahol kultúrmentzetről kezdenek beszélni, amely mindig rögvést birodalmi és elzárkozó is. Az alkotmányok védik a kisebbségeket, a nemzetek elnyomják őket, ha ugyan el nem űzetnek, vagy meg nem semmisülnek. A homogén nemzet romantizmusa addig gyarapítja a világot, amíg csak pl. „Bajor Szabadállam” feliratokra vagy a walesi válogatottra szoríthatják: ahol ez belefolyik a politikába is, ott erőszak és elnyomás fenyeget.

Ez csupán egyik árnyoldala a nacionalizmusnak, a másik, a nyíltan agresszív, mindenekelelt a nemzetet elfogadni nem tudóknál figyelhető meg. Valójában a nemzetállamok korszaka egyben az egymás között vívott háborúk és az imperializmus korszaka is volt. Úgy tűnik, a nemzetállamok-

nak van valami immanens szükségletük, hogy egyértelmű határokat vonjanak maguk köré, és ezzel egyidőben igényeket támasszanak kifelé is. Ezek az igények érintik a szomszédokat is, részben közvetlenül, mint területi és hegemonia-igények; részint közvetett módon olyan kívánságként, hogy az illető nemzet erősebb, hatalmasabb legyen, mint a többiek. Hisz hogyan is mondja a brit exminiszter, Nicholas Ridley? Az európai valutaunió nem más, mint a németek kísérlete arra, hogy önmagukat mint európai hatalmat megalapozzák. Ilyennek látják egyesek a német egységet. A francia és brit világbirodalom a történelemé. Az Egyesült Államok jó ideje lesüllyedőben van. A Szovjetunió szétesőben. Japán és Németország gazdasági eszközökkel szerzi meg magának azt, amit fegyveres erővel nem tudott.

Kivétel nélkül minden vezető német politikus azt állítja, hogy semmi sem áll tőle távolabb, mint a hegemoniára való törekvés. Ebben nincs is okunk kételkedni. Ezenfelül semmi sem feltűnőbb a német egység évében, mint a nemzeti lelkesedés szinte teljes hiánya. A németek az egyesítés folyamatát mint természetes eseményt értékelik, aminek elkerülhetetlenül be kell következnie, jó dolog, ám olyan, amiért az ember nem hoz áldozatot, igaz, győzelmi dalra sem fakad. Az lehet, hogy nem létezik alkotmányos patriotizmus, de az biztos, hogy nincs hurrá-hazafiság sem.

Mégis maradtak kétkedő felhangok. Hogy újfent Fritz Stern idézzem: „Csak most adódik valóban államférfihoz méltó feladat: mihez kezd a szövetségi köztársaság új hatalmával?” Sternnek nincs konkrét oka a rossz érzésére, csak konstatálja azt. Mindenesetre van néhány megnyilatkozás, melynek „stílusa és hangvétele” intő jel. Az új Németország kétségkívül tekintélyes hatalmi pozícióba került, mind Európát, mind az egész világot tekintve. Vannak olyan sajátos érdekei, amelyek nem föltétlenül az eddigi külpolitika egyszerű folytatását segítik elő. Sok minden bizonytalan még a jövőbeli német magatartást illetően. Michael Stürmer-től Thomas Nipperdey-ig Arnulf Baring-ig számos kísérlet történt az egyesített Németország külpolitikájának felvázolására. Közülük nem mind kerüli meg azt a tényt, hogy a „poszt-nemzeti arrogancián” kívül (amit Thomas Nipperdey a FAZ 90/07/13. számában joggal kritizál) létezik nemzeti arrogancia is, éppen a nacionalizmus.

Egy nemzetállamnak föltétlenül ilyennek kell lennie? Elvileg nem. A gyakorlatban is sokszínű a kép. Néhány nemzetállam, mint Lengyelország, hosszú ideje inkább mondható áldozatnak, mint agresszornak. Mások, birodalmuk letűntével inkább túl keveset törődtek a külvilággal, mint túl sokat. A protekcionizmus is a nacionalizmus egyik formája. (A protekcionizmus egyébként nem csupán az imperializmussal hozható összefüggésbe, mint ahogyan ez a birodalmi árukat előnyben részesítő brit vámokra igaz, hanem az európai föderalizmussal is.) Az amerikai külpolitika a kezdetek kezdete óta a moralizáló beavatkozás, illetve az elzárkózás között ingadozott. Helyes, hogy a gyakorlatban a nemzetállamok folyton rivalizálnak egymással. Lehet, hogy ez fizetési mérlegek, egy főre jutó nemzeti össztermékek konkurenciája, de ne feledjük, hogy ez azért része a nacionalizmusnak. A kép a félelem nélküli, demokratikus, nyitott nemzetekről, amelyek szabadon működnek együtt a hozzájuk hasonlókkal és közös utakon indulnak – kissé idealizált. Nem volna megvetendő, ha létezne szabályrendszer, akár egy alkotmány, amely korlátok közé szorítaná a rivalizálást és éppúgy megakadályozná valamely nemzet kizárólagos uralomra jutását, mint ahogyan a nemzeti alkotmányok is meggátolnák, hogy valamely párt

hosszan tartó, kizárólagos uralomra jusson vagy másféle monopolhelyzetbe kerüljön. Ilyen alkotmány azonban még nem létezik.

Európa, a jog és a sokféle haza

Kertelés nélkül kimondom: a szabadság alkotmányának alapkérdéseiben kérlelhetetlen kantiánus vagyok. Végül is a polgárjogok csak világpolgári jogokként gondolhatók el. Az alkotmányok nemzetenkénti elkülönülése szükséges, bár mélysegesen nyugtalanító korlátozás. A gazdasági és politikai menekültek, a cigányok és a hazátlanok helyzete, szóval a kisebbségek és a nemzetiségek helyzete mindent elárul. Csak ha meghatározott – és egyben meghatározható – alapjogok lesznek érvényesek a világ valamennyi polgárára, akkor állapíthatja meg majd a radikálliberális, hogy szabad társadalomban élünk, nevezetesen egy világpolgári társadalomban.²

Az ide vezető út még hosszú. Szép szavak, mint az Egyesült Nemzetek Chartája ugyan díszíthetik az út mentét, le rövidíteni azonban nem tudják. Világosan meg kell mondani: jelenleg nincs olyan nemzetközi jog, mely megérdemelné a nevét, mert nincsenek fórumok, melyek érvényt tudnának szerezni neki, nincs olyan politikai szervezet, mely a népek jogainak letéteményese lenne. Amilyen szükséges, sőt kényszerű az emberi jogokért vívott harc a világ minden pontján – és amilyen kevésbé megengedhető az emberi jogok viszonylagossá tétele –, olyannyira marad ez a lelkiismeret harca, a morális meggyőződés, mely szembeáll az akadémikusok realitással.

Ez azt jelentené, hogy jognak és alkotmányosságnak nincs semmi nyoma a nemzetállam határain túl. E kérdéssel eljutottunk Európához, mely nem kerülhető meg, ha a nemzetről 1989-90-t követően ejtünk szót. „És mindenhol, minden országban – állapítja meg Timothy Garton Ash az új demokráciákról – az emberek, ha le akarják írni a történeteket, ezt a kifejezést használják: »visszatérni Európába.«” Kevés dologra esküdtek olyan gyakran a fordulat éveiben, mint Európára: Gorbacsov az „Európa-házra”, Dehors az „Európa-falura” vagy az új Németország sokak által hangoztatott „beágyazódására” vagy „bekötésére” Európába, azaz röviden a nemzetállamok feletti realitásban vetett hitre, megtartva a hasznát, egyszerűsített mellőzve a veszélyeket.

Míndez jól hangzik, de föl kell tennünk a kérdést, mit kell nyújtania Európának a valóságban. Három intézmény követel mindenekelőtt figyelmet. Az első és minden valószínűség szerint a legfontosabb az Európa Tanács. A háború utáni európai egyesítési törekvések romjai közül az Európa Tanácsot lehet a legkönnyebben újjáéleszteni. Azért, mert jogi közösségként határozták meg. Ezen kívül az Európai Emberjogi Konvenció, amely az Európa Tanács keretei között működik, és melynek felügyeletét Strasbourgban székelő saját „bírói testülete” látja el, került még közel az alapvető jogok nemzetek fölötti garantálásához. Raymond Aron a maga által feltett kérdésre – „Lehetséges-e multinacionális állampolgárság?” – még nemmel válaszolt. (Social Research, 1974. Winter Nr.4.) Ismerte az Európa Tanácsot, ezért látta azt is, hogy minden jó szándék ellenére korlátozottak és közvetettek e szervezet lehetőségei a polgárjogok garantálására. A Konvenciónak pedig csak azokban az országokban van hatása, ahol honosítják, tehát a nemzeti jogba belekerül, ezért például Nagy-Britanniára nincs befolyással. Továbbá csak akkor van hatása a strasbourgi döntésnek, ha a későbbiek folyamán a nemzeti fő-

rumok átveszik ítéletét és annak érvényt szereznek. Tehát a Konvenció sokkal inkább egyforma jogot teremt, semmint közös jogot. Mégis, az Európai Emberjogi Konvenció fontos lépés a helyes irányban, és ezért van értelme annak, hogy a kommunizmustól megszabadult kelet-közép-európai országok először az Európa Tanácshoz csatlakoznak. Az a tény, hogy az ezredesek Görögországot az Európa Tanács nem vette fel tagjai közé, megnöveli a szervezet tekintélyét az új demokráciák szemében.

Aki ma Európáról beszél, mindenekelőtt az Európai Közösségre gondol. Ez ténylegesen különbözik minden más intézménytől abban, hogy a maga illetékességi területén belül teljes jogközösséget teremtett. A luxemburgi bíróság közvetlenül felhasználható jogot alkalmaz, még ha nincs is saját kényszerítő apparátusa. A formai probléma itt az illetékességi körök meghatározása. Ez egyelőre bizonyos témákra korlátozódik, melyek mindössze érintőlegesen kapcsolódnak az olyan polgári alapjogokhoz, mint példáulnak okáért a nők egyenjóságának kérdése a munkahelyeken. Aki valamely fenyegetett kisebbség tagja, korlátozzák a szólásszabadságát vagy önkényesen letartóztatják, nem fordulhat jogorvoslatért a luxemburgi testülethez. A burgundi piros európai útlevél csalóka látszat: nem alapozza meg az európai állampolgárság intézményét; ahogyan nemsokára mindenki megállapíthatja, hogy a közös szín továbbra is az egyes államok névét és szimbólumait takarja majd.

A formai gondokon túl kulcskérdés, vajon az európai közösség politikai célként megfogalmaz-e bizonyos alapelveket a nemzetek fölötti jogi és polgári közösségről, vagy esetleg valami másról van szó, nevezetesen bizonyos fenyegetett gazdasági érdekek védelméről. Tehát hogy az Európai Közösség előrelépés-e a világpolgári társadalom felé vagy pedig csupán a fennálló gazdasági tömörülések egyike – mint Észak-Amerika, Japán, Európa –, amelyek a nemzetek régi szomorújátékát új szereplőkkel, új díszletek között folytatják? Az esküdtek, akiknek erre a kérdésre válaszolniuk kell, még tanácskoznak. Még szabad az út Európába. Az új tagok – a kelet-európai demokráciák és még előtűk az EFTA-tagállamok – felvételére való képesség fogja eldönteni, hogy melyik irányba tartunk. Rendkívül fantáziadúsnak és optimistának kell lenni ahhoz, hogy – mint Peter Glotz – már a jelenben felismerjük egy olyan „összeurópai szövetségi állam” nyomait, amely maximálisan szavatolja a népcsoportok és etnikai kisebbségek jogait.

A harmadik szervezet, amelyről mostanában annyi szó esik, az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia (EBEK). Aligha érdemelne különös figyelmet, ha nem lenne meg némely fejekben mint esély a nemzetek fölötti jog kifejlődésére. Az EBK eredendően a Breznyev-éra status quójának a betartására jött létre. Elvileg az volt a feladata, hogy rögzítse a fennálló területi és hatalmi struktúrákat, és ezt bizonyos fokig teljesítette is. Ám a nyolcvanas években kiderült, hogy az emberi jogokra vonatkozó ártatlan és erőltetett nyilatkozatok nyomán összeállt egy olyan szókészlet az első és harmadik Helsinkii Egyezményben, amelynek segítségével a disszidensek és az alternatív szervezetek képviselői is kifejtették nézeteiket. Sem a Szolidaritásnak, sem a berlini és prágai békes forradalmároknak nem volt szükségük az EBK-re ahhoz, hogy követeléseiket benyújtsák, mindamelllett a Helsinkii Egyezmény hozzájár-

ult ahhoz, hogy elterjedjen egy olyan nyelv, amelyről ma mindenki azt mondja, sem nem keleti, sem nem nyugati, hanem általánosan emberi erkölcsi nyelv. Az EBK nem teremtett jogot, és nem is fog jogot teremteni. Nem pótolja a nemzeteket, sőt éppen igazolja őket. Papírt termel, nem polgárjogot. Ha az EBK-nek lesz egy állandó titkársága, ez csupán azt fogja jelenteni, hogy még több papírt fog termelni a tagországok mind a 35 (vagy még két tucat) nyelvén.

Az effajta ostobaságok nem szabad hogy megtévesszenek bennünket. Minden, ami az egész világpolgári társadalom intézményének útját egyengeti, örvendetes, és a három említett európai szervezet minden bizonnyal ezen munkálkodik. Sajnos a nemzetállamokat még nem pótolják. A kelet-közép-európai államok tudják ezt. Ők olyan klubot keresnek, amely a függetlenségüket érintetlenül hagyja. Az EK valószínűleg túl messzire megy nekik a szuverenitás közös gyakorlásában. Ezért megfelelő számukra az Európa Tanács. Az európai baloldal amiatt, hogy oly későn fedezte fel Európát, igen fáradságos útra lépett. Számára Európa csupán pótlék az elvesztett otthoni hatalomért: talán keresztül lehet vinni Brüsszelben, amit Londonban és Bonnban nem sikerült. Ezzel a német baloldal ingoványos talajra lép, tekintve, hogy a nemzetállam intézményrendszerét kész leépíteni egy európai szövetségi állam pusztá reménye kedvéért. Ebben megint érezhető a '68-as generáció intézményellenes hevülete, annak a kódos civilizációkritikának az új változata, amely olyan jól illik a német kultúrpeszimizmus gyászos történetébe. Mindazonáltal az egyesült és erős Németországnak még a sokat emlegetett „beágyazása” vagy „bekötése” is csupán az ország belső intézményrendszeré, az alkotmány és a polgári társadalom segítségével mehet végbe. Naiv illúzió azt hinni, hogy valamelyik nemzetközi szervezet, beleértve az Észak-Atlanti Szerződést és az Európai Közösséget is, képes volna egy nyugtalan Németországot megakadályozni abban, hogy saját belső frusztrációját a szomszédain tombolja ki. Ezért is fontos, hogy az egyesült Németország tudatosan válassza a jogot és szabadságot szavatoló nemzetállam útját.

Az a kép, amely a fenti megfontolásokból összeáll, nem csupán reménysugarakat villant fel. Ideig-óráig a nemzetállam lehet garanciája a polgárjogoknak; de fontos az időbeli elhatárolás: ideig-óráig. Ha az út nem vezet előre átfogóbb jogközösségekhez, akkor fennáll a homogén nemzetállam intoleranciájához való visszatérés veszélye, vagy a nem intézményesített együttélés kódos bizonytalansága. Az azonban korántsem olyan biztos, hogy a nemzetállamot úgy fogják értékelni, mintha az előrelépés volna az általános polgárjogok felé tartó úton. Még maguk az európai együttműködés batorlatlan és tökéletlen próbálkozásai is megkérdőjeleződhetnek az 1990-es év végén.

A 89-es forradalmak következményeképpen ellentétes folyamatok várhatók Kelet- illetve Nyugat-Európában. A kelet-európai államok épp az idő tájt fedezték föl a nemzetállamban rejlő lehetőségeket a szabadságra, amikor a nyugat-európai államok végre elszánták magukat arra, hogy nemzetállami szuverenitásuk fontos elemeit közösen gyakorolják. Egyesek feltételezik, hogy egy darabig eltart, míg a másokkal való együttműködésnek és integrációnak a hasznát a kelet-európaiak is fölfedezik. Eközben (ez több-

nyire ki nem mondott feltételezés) minden európai azt az utat keresi, amely a nemzetektől a nemzetközi kooperációhoz vezet.

Egy év után az ember felteszi magának a kérdést, hogy a fertőzés iránya nem inkább kelet-nyugati-e, mintsem nyugat-keleti. Még sokan beszélnek 1992-ről, de a mélyben teljesen más tendenciák látszanak felerősödni. Van valami közük Németországhoz. Mi egyáltalán az egyesült Németország európai érdeke? Vajon elegendő-e vezető politikusa-
inak vitathatatlan európaisága ahhoz, hogy megbízható politikai úton maradjon? A szomszédoknál régi kérdések záporoznak, és nyomukban új irányok nyílnak. Felelőssé tehetjük a britek szigetmentalitását az ország európai tévázásáért, a lényeg azonban változatlan: most sokkal jobban meggondolják, amikor valutaunióról és egyáltalán Európa politikai uniójáról beszélnek. Franciaország az 1989-es események óta meglepően csendes maradt. Talán ott is új erőre kapott Európa régebbi, nacionalista képe, a sokféle haza Európájáé? Chirac lemondása az európai valutáról valóban csupán a gaulle-ista jobboldal kisiklása?

A nemzet újra itt van, és vele együtt a nemzetállam. Amennyiben a nemzetállamot jog- illetve alkotmányos államnak nevezik, akkor nincs okunk aggodalomra vagy panaszra. De ha az elmúlt évek fordulatot hoznak, ha az állampolgári társadalmak helyét elfoglalják a homogén nemzetállamok, és régi nemzeti rivalizálás kerül az előszőr Európa, majdan pedig a világ összes polgárára kiterjedő közösség tervezésének a helyére, akkor elérkezett az idő a liberálisok számára, hogy hango-
san és világosan állást foglaljanak. Mindenekelőtt a polgárjogokról van szó. Ezek megbízható intézményeket követelnek egy mind nagyobb, ezért szükségszerűen heterogén közösségben. Öntudatos nemzetállamokat követelnek egy együttműködő Európában, amely oly tágra húzza meg határait, amennyire csak lehetséges, és aktívan együttműködik a nemzetközi jogrend kimunkálásában.

FORDÍTOTTA MOHÁCSI ÁRPÁD

JEGYZETEK

1. Timothy Garton Ash: *Ein Jahrhundert wird abgewählt*, München, Hanser 1990.

2. Lásd Peter Coulmas szép könyvét: *Weltbürger*, Reinbeck, Rowohlt 1990.

Ez volna a megoldás?

HJALMAR SCHACHT ÉS A HITLERI NÉMETORSZÁG GAZDASÁGPOLITIKÁJA

J. HORVÁTH TAMÁS

Lengyel László úrnak
Budapest

Kedves Laci!

A nagy nyilvánosság előtt is megismételt kérésednek¹ igazán nem lehetett ellenállni, ezért igyekeztem tájékozódni a Harmadik Birodalom gazdaságpolitikájáról.

Természetesen nem tudom megjósolni, igazad lesz-e abban, hogy a Független Államok Közössége gazdaságpolitikai tekintetben a nemzetiszocialista német vagy a fasiszta olasz mintát követi-e majd. Sok minden szól mellette, de én elég sok különbséget is látni vélek, elsősorban a föltételekben. Sok múlik majd azon, hogy végül is melyik tanácsadó csoportra fognak hallgatni a Független Államok Közösségének a vezetői.

Mint kritikus idők történelmének tanulmányozása során mindig, most is fölmerülnek bennem filozofikus gondolatok: szükségszerű-e a történelem lefolyása vagy szabad emberek szabad döntése visz minket olyan katasztrófákba, mint a második világháború és összes következménye. Biztos, hogy sem ez az írás, sem a Te oroszra fordított cikkeid nem fogják a mai FÁK politikusait esetleges katasztrófába torkolló elhatározásoktól visszatartani. De saját tanácsadói és nyugati kollégáik vezethetik-e őket a helyes úton?

Az az állításodat egyébként kétségbe vonom, hogy ez utóbbiak Misest és Hayeket „kiabálnak”. Valószínűbb az amerikaiakat „mainstream economists” vonala, amely az említett urakat Milton Friedmannel egyetemben mélységesen megveti.²

De hát nem azzal bíztál meg, hogy azon töprengjek veled, kinek az elvei alapján valósul meg valamilyen piacgazdaság az egykori Szovjetunió utódállamaiban, hanem arról kellene írnom, hogyan veszett el ez annak idején a Harmadik Birodalomban.

Ennek a történetnek központi személyisége – úgy véled – dr. Hjalmar Schacht, „a birodalom pénzügyi diktátora” volt. Való igaz, erről az emberrel már évtizedekkel ezelőtt legendákat hallottam.³

A Schacht-rejtély a keresztneveivel kezdődik. A Hjalmar ugyan egészen normális északi germán, illetve német név, de őt Horace Greely Hjalmarnak keresztelték. Apja 5

évet töltött az Egyesült Államokban, s ott egy Horace Greely nevű politikusnak nagy csodálója lett. A Schacht-szülőket a Második Birodalom alapító éveinek a föllendülése és a honvágy vonzotta vissza Németországba 1876-ban. Az apa eredetileg szegényemberként kezdte egy amerikai biztosítótársaságnál Hamburgban, majd Berlinben. Mint az ilyen föltörekvő emberek általában, az iskola jelentőségét Schacht-papa is nagyra értékelte. A súlyos költségek ellenére gyermekeit Hamburg legjobb gimnáziumába járatta. Hjalmar az irodalom, a színház, az újságírás érdekelt, s vonzotta Bismarck és Vilmos császár személyisége. Így rövid orvostudományi kísérlet után német nyelvet és irodalmat, újságírást és közgazdaságtant tanult különböző egyetemeken. Szeretett verselni. Fia számára később szépen lefordította Rudyard Kipling híres *Ha* című versét. 1937 októberében Hitlerhez intézett lemondó levelében is olyan versikét „idé”, amelyet alkalmasint ő maga írtatott:

„Így szólt Göring marsall: adjatok négy évet, hogy a gazdaságot szabadddá tehessem a tőke jármától. Hjalmar lesz kezesem. Ha én tán meglógnék, fojtsátok meg őtet.”

Szíve szerint az újságírásról írt volna közgazdaságtani doktori értekezést. Ebbe tanára nem egyezett bele, és „Az angol merkantilizmus elméleti tartalma” címen íratott vele disszertációt, mert őt ez a téma érdekelte. Schacht, a szabadkereskedelmi rendszer későbbi bírálója, ugyanabban a londoni könyvtárban ismerkedett a brit merkantilizmussal, amelyben pár évtizeddel korábban Marx a Tőkén dolgozott. Az értekezés megírását filozófiai vizsga is követte. Aki ennek „a jelölt úr” által sok évvel később papírra vetett leírását olvassa, meggyőződhet róla, hogy Schachtnak az elvont dolgok iránt nem volt különös érzéke. Annál mélyebben érdeklődött viszont a gazdaságpolitika, elsősorban a kereskedelempolitika iránt. Az ifjúkori színházi kritikákra tért át: erről közölt különböző folyóiratokban cikkeket, tanulmányokat. Neve szakkörökben ismertté vált. Rövidesen a mai napig is fennálló Dresdner Bankhoz került (1903), ahol gyorsan emelkedett a ranglétrán.

Miféle ember is volt ez a dr. Horace Greely Hjalmar Schacht? Úgy tűnik, a porosz államhivatalnok és a ravasz, de szolid pénzügyi manager különleges keveréke. Láttam, hogy a német elméleti közgazdaságtan nem ért el semmit, 1929-től pedig gyorsan csődött mondott; ezért aztán a professzorokkal nem sokat törődött. *Életem 76 éve* című, eredetileg egy képes újságnak írt önéletrajzában (1953) csak úgy hemzsegnek a politikusok, koronás fők és bankárok, de szó sincs tudósokról. Még J. M. Keynesről sem, jóllehet kevés angol tekintély támadta úgy a Schacht által is gyűlölt versaillesi szerződést, mint éppen Keynes. Mosolyra késztet a kivétel: egy utólagos megjegyzésében Wilhelm

1 Lengyel László: A szél mindegyre lapozott – *Magyar Hírlap* 1991. november 30.

2 Paul Samuelson nevezi így egyetemi tankönyvében a mai, Keynes-követő amerikai „akadémiai” közgazdaságtani irányzatot.

3 Így Kállay Milós egykori magyar miniszterelnök 1991-ben megjelent könyvében. Schachtal Dachauban találkozott.

Röpkét⁴ a múlt századi kispolgári liberalizmus csökevényeként aposztrofálja.

Schachtot e tulajdonságai közszolgálatra alkalmassá tették. Azt nehéz eldönteni – különösen manapság, amikor annyira gyanakvók lettünk –, hogy köztisztviselői tevékenysége során mennyire vezérelte a „nép üdve”, amelyet önéletrajzában annyit emleget, és mennyire a becsű, amelynek meglétét nem tagadja.

Hitler későbbi gazdasági diktátorát Friedrich Ebert szociáldemokrata köztársasági elnök nevezte ki 1923-ban az akkori szokásjognak megfelelően határozatlan időre, azaz „életfogytiglan” a Birodalmi Bank elnökévé. Két jelölt volt. A bank mindkét vezető testülete Helfferich államtitkárt, egy jobboldali párt tagját támogatta. Schacht akkor a baloldali számító Német Demokrata Pártban (a mai FDP elődjében) volt, ezért döntött mellette a kormány és a szociáldemokrata köztársasági elnök. Első bankelnöki idejére esett az infláció megfékezése, és az a küzdelme, amelyet a német nemzet évszázados megnyomorítását szolgáló 120 milliárd aranymárkás francia hadisarc ellen vívott. Ebben is „esett el”, de nem az ellenfél, hanem a „hátsó ország”, azaz a kormány és a pártok intrikái miatt. 1930-ban lemondott és a nem sokkal korábban pihenőhelyül vásárolt, kisebb birtokára vonult vissza verset írni, vadászni, elmélkedni, gazdálkodni.

Ugyan miért hívta vissza Hitler Schachtot a Birodalmi Bank élére 1933-ban?⁵ Tudott nemzeti érzelmeiről és szakértelméről. Tudta, hogy Schacht is csatlódott a weimari köztársaság rendszerében. Mivel törvényes úton jutott hatalomra, tudta, hogy nemcsak Schacht, de az egész porosz hivatalnokai kar is kötelességtudóan teljesíteni fogja a feladatát. (Csak később alakult ki a hagyományos állammal párhuzamos gazdaságirányítási hatalmi szervezet.)

Külön kérte, hogy Schacht 1934 szeptemberében megírdetett „új terv”-éről is írjak. Ahogyan olvashatóimból ez a terv kibontakozott előttem, az a pesti mondás jutott eszembe: az újszülöttnek minden vicc új. Azután sorra fölmerültek bennem az ismert fogalmak: devizagazdálkodás, klíringszámolás, devizaforint, ártámogatás, árkiegyenlítés, és mindaz, ami a nálam is öregebbeknek a háborús devizagazdálkodás idejéből, kortársainknak a boldogtalan emlékü KGST-korszakból az eszébe jut. Minél közelebb állt valaki – mint jómagam – a külkereskedelemből, annál több juthat az eszébe.

Az új terv nem volt más, mint a teljes német külkereskedelemből állami ellenőrzés alá vétele. Az egész politikai és gazdasági rendszer jellegéből adódott, hogy ez az ellenőrzés nem jelentette a magángazdálkodás megszüntetését. Adminisztratív nehézségeket jelentett ugyan, de mivel az „árkiegyenlítés”, azaz a kitermelt külföldi valutának a hivatalos árfolyamon túlmenő külön díjazását az exportőr köszönettel zsebre vágta, nemcsak (nemzeti)szocialista lelkesedéssel vette az akadályokat.

Ez a terv a kétoldalú devizaelszámolási (klíring) szerződések egész rendszerét hozta létre. Nem tudom, mi volt a

helyzet „a többi balkáni országgal” (Schacht után szabadon), de a Magyarországot ért szörnyű veszteségről egészen ifjú fejjel Hevesi Endre egykori újságírótól, aki az ötvenes évek közepén a Tungsramnál a főnököm volt, hallottam. A Harmadik Birodalom alaposan eladósodott a kis Magyarországgal szemben. Az adósságot az összeomlás után nem tudta megfizetni. A klíring számla másik oldalán lényegesen kisebb magyar tartozást viszont a győztes Szovjetunió követelte magának. (Visszatérve a „többi balkáni ország” kifejezésre, ez Schacht emlékirataiból vett idézet is lehetne, hazánkat ui. ebbe az országcsoportba sorolta. Egy budapesti látogatása után, 1936-ban egyetlen megállapítása az volt, hogy a legtöbb művelt magyar tud németül. Az is érdekes, hogy még Kállay Miklós emlékirataiban megemlíti, hogy közvetlenül a háború vége előtt a dachau internálótáborban Schachtal is találkozott, Schacht ugyanazt a történetet leírja, de nemhogy Kállayt név szerint nem említi, de a dachau táborban található nemzetiségek között a magyarokról említést sem tesz.)

1931. szeptember 21-én a Bank of England megszüntette a font aranya válthatóságát, és leértékelte a fontot. Az Egyesült Államok körülbelül másfél év múlva követte a példát. Németország ebben a formában nem csatlakozott a másik két nagyhoz. „Az éppoly zseniális mint gátlástalan pénzügyi szakember”, – ahogy egyik kritikusa nevezi – egészen más eszközökhöz nyúlt. Az eredménytelen világgazdasági konferencia után, 1933 júniusában létrehozta a „Konversionskasse für deutsche Auslandschulden” nevű intézményt, amely nekem a MNB Devizaigazgatóságának és a Pénzügyi Központnak a kombinációját juttatja eszembe. Ezzel állami ellenőrzés alá vonta az egész külföldi fizetési forgalmat. „A német népgazdaság elárulása” ellen hozott törvény a devizakövetelések (beleértve a külföldi vagyont is) bejelentési kötelezettségét írja elő. Így tehát már nemcsak a devizamozgásokat ellenőrizték, hanem minden „devizakintlévőséget” is.

A Konversionskassának azonban nemcsak a devizaforgalom ellenőrzése volt a feladata. Miután a külföldi adósságok egy részére Németország bejelentette fizetéseketlenlenségét, a Birodalmi Bank átvette ezeknek a fizetéseknek az intézését. A német adós külföldi tartozását birodalmi márkában törleszthette. A Konversionskasse pedig akkor és annyit fizetett a külföldinek devizában, amikor és amennyit tudott. A rendszerhez is a hozzátartozott, hogy a külföldi hitelező eladhatta a Németországban „devizamárkában” fekvő követelését onnét importáló kereskedőknek vagy oda utazó turistáknak. Az ezen követelésekről szóló papíroknak valóságos kereskedelme alakult ki.

Mivel nem vagyok pénzügyi szakember, nehéz megértenem azokat a további előnyöket, amelyeket egy dr. Gerhard Kroll nevű közgazda *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur* (A világgazdasági válságtól az állami konjunktúráig) című, 1958-ban kiadott rendkívül érdekes könyvében felsorol. Mindenesetre messzemenő elismeréssel nyilatkozik Schacht ravaszágáról, aki az orruknál fogva vezette Németország külföldi hitelezőit. Schacht maga azt írja erről az akcióról, hogy ő becsületesen a külföldi hitelezők megbízottjai elé tárta a német gazdaság és a Birodalmi Bank devizahelyzetét.

Itt jegyezném meg, hogy Schacht azon a véleményen volt, hogy valamely ország fizetéseketlenlenné válásáért nemcsak maga az ország, hanem a hitelezői is felelősek. Utalt arra, hogy hogyan „háztak” külföldi hitelezők német tartományi és városi hatóságoknál a húszas években

⁴ Lásd „2000” 1990. május.

⁵ Schacht 1933. március–1939. január között volt a Birodalmi Bank elnöke, 1934. augusztus és 1937. november között egyben gazdasági miniszter is.

hitelajánlatokkal. Ezeket azután igénybe is vették – katasztrofális következményekkel.

Schacht másik nagy érdeméért, illetve teljesítményéért a munkanélküliség megszüntetését szokták emlegetni. Ezt az – „új terv”-ben egyáltalán nem szereplő – teljesítményét Schacht maga is nagyra értékelte. Idézett önéletrajzában nem említ egyetlen személyt sem, akinek a gondolatait átvette, illetve alkalmazta volna. Azokra gondolok, akik először sejtették meg azt a lehetőséget, hogy a munkanélküliséget állami megrendelések, közmunkák útján, a kereslet élénkítése útján csökkentse. Itt térek vissza a fentebb említett Brauns-bizottságra. Kroll előbb idézett és egy Wilhelm Lautenbach nevű úr emlékének ajánlott könyvében kimutatta, hogy ez a bizottság csak nagyon tétovázva ajánlotta a Keynes óta „deficit spending” néven ismert módszereket. A jelentést több részben tették közzé. Az egyes részeket – Kroll szerint – nem egységes tartalmúak a munkanélküliség elleni küzdelem módszereit tekintve.

Lautenbach vagy tagja volt a Brauns-bizottságnak, vagy legalábbis együttműködött vele. Valószínűleg inkább az ő, mint Röpke befolyásának volt köszönhető, hogy a bizottság később napvilágot látott részjelentéseiben a Keyneséire emlékeztető gondolatok és javaslatok egyre nagyobb hangsúlyt kaptak. Lautenbach lobbanékony természetű és nem túlságosan módszeres ember volt, tisztviselő a gazdasági minisztériumban. Gondolatait cikkekben, tanulmányokban fejtette ki, amelyeket 1952-ben, Röpke előszavával, *Kamat, hitel és termelés* címen adták ki. Röpke Lautenbachot a német Keynesnek nevezi, és Krollal egyetemben gondolatai és javaslatai világossága, meggyőző mivolta miatt Keynesnél nagyobbra értékeli! Mindezek a körülmények nagyon alkalmasá tették Lautenbach munkásságát arra, hogy Schacht átvegye a gondolatait, és sajátjaként adja tovább őket. Lautenbach nem volt nemzetiszocialista. De egyáltalán volt-e a nácioknak az orosz marxista szocialistákkal összehasonlítható gazdaságpolitikai programjuk?

A mai német szociáldemokratákkal ellentétben, akik mérhetetlen mennyiségű papirost termelnek, Hitler nem volt a programírók embere. Az egyetlen említésre méltó gazdaságpolitikai náci munkaterv a Gregor Strasser-féle volt. Őt Hitler a Röhmpuccs után, 1934-ben meggyilkoltatta. Minden jel arra mutat, hogy Strasser ezt a programot egy félzsíd gyárostól, Robert Friedlaender-Prechtltől „kölcsönözte”. Úgy látszik, nem léteznek akkora betyárok, akikben annak a bizonyos betyárbecsületnek itt-ott nyomai ne maradnának. Friedlaender-Precht gyárait a nemzetiszocialisták nem bántották, ő maga pedig a Starenbergi tő partján álló villájában vészelte át a rémuralmat.

Közgazdasági főműve a *Die Wirtschaftswende* (Gazdaságváltás) 1931-ben jelent meg. Alcíme: „A munkanélküliség okai és leküzdése”. Még ugyanaz év októberében azonos címmel folyóirat kiadását is kezdeményezte. Dr. Kroll, akinek idézett könyvében ezeket az információkat találtam, megállapítja, hogy Friedlaender-Precht jobb volt a terápia mint a diagnózis területén. Ez nagy ritkaság. Egyébként a terápia fő pontja egy 20 ezer km-es autópálya-hálózat kiépítése volt, amelyet Friedlaender-Precht szerint a Birodalmi Vasutakra kellett volna bízni. Ez a valóságban később így is történt. (Még egy anekdota ehhez a témához: az autópályák tervezési és építési munkáinak irányításával dr. Fritz Todt, a későbbi fegyver- és hadianyag-gyártási minisztert bízták meg. Hitler habozását dr. Gottfried Feder náci gazdasági minisztériumi államtitkár és Todt között Schacht döntötte el. Amikor Hitlernek Todt ajánlotta,

Hitler megkérdezte: ismeri őt? Nem, válaszolta Schacht, de Federt igen.)

A munkahelyteremtés és részben a fegyverkezés eszköze volt az úgynevezett Mefo-váltó. A Mefo, a Metall-Forschungs A. G. (mások szerint: GmbH) négy nagy magáncég által állami parancsra 1 milliárd márka alaptőkével alapított társaság volt. Valójában a Birodalmi Bank számos fedőszervének egyike. A rá kiállított, a Birodalmi Bank által leszámított és a kincstár által garantált váltók kezelése volt a feladata. De miért nem adott a Birodalmi Bank egyszerűen a kereskedelmi bankhálózat útján a közmunkákra hiteleket? A törhetetlen naivitással jogállami keretek között gondolkodó Schacht azt remélte, hogy a váltójog szigorát alkalmazhatja Hitler államával szemben. Az áruváltók szokásos 3 havi érvényességét Schacht 5 évre (!) meghosszabbította. Azt remélte, hogy ilyen hosszú idő után már hatni fognak a munkahelyteremtő intézkedések, növekszik az adóbevétel. Így a kincstárnak módja lesz a váltógaranciát beváltani, és a 12 milliárd (!) márka visszafolyik a Birodalmi Bankhoz. Akkor ez a hatalmas összeg nem szolgálhatta volna a kereskedelmi bankok hiteleinek a növelését, a fegyverkezést, és nem fokozta volna az inflációt.

1939-re, mire a Mefo-váltók lejártak, már teljesen megváltozott a világ.

A világ megváltozását Schachtnek már jóval előbb észre kellett volna vennie. Önéletrajzában van egy fejezet, melynek címe magyarul körülbelül így hangzik: A jog bástyája. Ezen a Schacht vezette gazdasági minisztériumot kellene érteni. Aki ebben a fejezetben arra a kérdésre keres választ, hogy ez a minisztérium hogyan tudott a jog bástyája lenni abban az államban, ahol nem a jog, hanem a „Führerprinzip”, a vezéri mindenhatóság elve érvényesült, ahol a bíróságok független ítélezését a „Gerichtsherr”-elv (a bíróságok ura) helyettesítette, az nagyon csalódik. Schacht utólag elítéli a Röhmpuccsot követő vérengzést, de azt, hogy ő a gazdasági miniszteri tárcát pár héttel később elfogadta, más személyek és szervezetek (például a két nagy egyház) hasonlóan elvtelen magatartásával szeretné igazolni.

Beszámolómát eredetileg a hitleri Németország békebeli gazdaságára akartam korlátozni. Lehetetlenség teljesen hűnek maradni ehhez az elvhez, hiszen uralmának kezdete óta, sőt már a Mein Kampf frásakor is, Hitler a háborúban látta élete célját és beteljesülését.

Már az első világháború után rendkívüli hangsúlyt kapott a nyersanyag-önellátás kérdése. Az elvesztett gyarmatok nyersanyagainak a hiányát, valamint a jóvátétel miatt is jelentkező devizahiányt saját termelésű nyers- illetve szintetikus pótanyagokkal kívánták ellensúlyozni. A vegyészet és az ipari technológia általános fejlődését felhasználva csak tovább kellett menni ezen az úton.

A hetvenes évek elején egy Hans Kehrl nevű leverkuseni gazdasági tanácsadó fölfigyelt arra, hogy már csak ő van életben azok közül, akik a náci Németország folyamatos válságban lévő gazdaságának irányításáról magas posztion szerzett egyéni élmények alapján be tudnak számolni. Nyilván ilyen megfontolás alapján adta könyvének a „Krisenmanager im Dritten Reich” címet. De ha a nemzetiszocialista Németország gazdasága csakugyan válság-gazdaság volt, talán föltehető a gúnyos kérdés: tervgazdaság

volt-e vajon? – Kezdetben semmi esetre sem. Elvben létezett egy első négyéves terv, de hogy ez mi volt, arra a komoly szakirodalomban nem találtam választ. Az 1936 szeptemberi nürnbergi pártnapon Hitler a második négyéves tervet jelentette be.

Szó sem volt azonban hosszú és unalmas számoszlopokról, vagy valamely csodálat nagyhatalom – például Anglia – termelési adatainak túlszámolásáról.

Hitler, akinek eszménye az akarat- és ösztönember volt, úgy tűnik, ebben az esetben is ennek az eszménynek a jegyében cselekedett. Nem Schacht meglévő és jelentős hivatalnokai gárdával rendelkező gazdasági minisztériumát bízta meg a terv végrehajtásával, hanem birodalmi és porosz miniszterelnöki minőségében Göringet. Ő elég reálisan értékelté saját gazdasági ismereteit ahhoz, hogy először is szakértői gárdát gyűjtsön maga köré. Ebből az idők folyamán egy 1500 fős mamutszervezet lett.

Hans Kehrl egy alkalommal (talán 1936 táján) hosszú beszélgetést folytatott Wilhelm Kepplerrel, a Führer első számú gazdasági tanácsadójával. A beszélgetés abból a zűrzavaros helyzetből indult ki, amely gazdasági irányításban uralkodott. Kehrl helytelenítette, hogy a Göring-féle szervezet tevékenysége nincs összehangolva a gazdasági minisztériumával. Egyáltalán az állami- és pártszervek illetékességét sem látta tisztázottnak. Ő „porosz” rendet akart. Keppler viszont, aki Hitlerrel már hatalomra jutása előtt is állandó kapcsolatban volt, ez utóbbi látásmódját (Weltbetrachtung) a művészekéhez hasonlította. (Ez – Hitler korai ambícióit ismerve – nem meglepő.) A bürokratikus szervezeteket – a végén még a saját pártját is – Hitler egyenesen megvetette. Az volt a véleménye, hogy a világtörténelemben a nagy teljesítmények az egyénektől indulnak ki. Ezért bízta az egyes feladatokat egyszeri „vezéri megbízatással” (Führer-Auftrag) egyes emberekre. Néha azonos feladatokat többre is, mert – nézete szerint – az ember képességeit csak ellenállás leküzdése révén fejleszti ki igazán.

Mindettől függetlenül Hitler végső céljait csak az egész gazdasági élet „gleichschaltolásával” lehetett megvalósítani. Meg kellett tehát nyerni az ipart az együttműködésre. Ehhez az első lépést már jó korán, 1933-ban illetve 1934 elején megtették: befagyasztották a béreket. Létrehozták az egyes iparágak birodalmi egyesüléseit. A Göring vezetése alatt a négyéves terv kidolgozására illetve irányítására létrejött szervezetben nagyjából ezeknek az egyesüléseknek megfelelő „referatúrák” keletkeztek, de alkalomszerűen mindig, az éppen fölmerülő szükségleteknek megfelelően. A szervezet magja a „Német nyers- és gyártási anyagivatal” („Keppler-Büro”) volt. A terv célkitűzéseiből adódó intézkedések mind gyakrabban kerültek ellentétbe a Schacht-vezette gazdasági minisztériummal. Végül maga Schacht javasolta, hogy Göring vegye át a minisztérium vezetését. 1937-től kezdve a Göring-féle szervezet tevékenysége egyre inkább a hadiipar fejlesztésére irányult. A világszerte ismert Salzgitter A. G. és a linzi nehézipari óriásvállalat, a Voest-Alpine ennek a „tervezésnek” a szüleménye. Az előbbi a svéd vasérchez képet kisebb vas-tartalmú német érc feldolgozására hozták létre egy Brassert nevű Amerikai Egyesült Államok-beli mérnöki cég tervei alapján. Gazdaságossági okokból Schacht a legélesebben tiltakozott az ellen, hogy ezt az óriás-beruházást állami pénzen hozzák létre. – A köztudatban az él, hogy a Salzgittert Göring mérhetetlen hiúsága miatt keresztelték az ő nevére. Hans Kehrl szerint ez a vélekedés téves. Az ügy

lelkes szószólója, a vállalat első igazgatója, Paul Pleiger ragaszkodott ehhez a névhez, hogy Göringet az ügynek teljesen elkötelezze.

Annak megítélésére, hogy a hitleri tervezési szervezeten napi tevékenysége mennyire volt hasonló a szovjet vagy a magyar tervezési szervezet módszereihez, nem érzem magam képesnek. Hans Kehrl minden bőbeszédűsége ellenére ebből csak annyit árul el, hogy nagy teret hagytak az egyéni kezdeményezésnek és a rögtönzésnek. Ez utóbbinak egyik oka az is volt, hogy 1938-tól kezdve egyre újabb és újabb területek kerültek a birodalomhoz. Tény, hogy a tervezés emberei azonnal a helyszínen voltak. A Cseh- és Morva Protektorátusban a magángazdasági formák nagyfokú megőrzésével vették a termelést a birodalmi szervek irányítása alá. Kehrl a háború alatt a balti államokban és Ukrajnában is szervezett termelést. (Ukraine-Ostfaser GmbH). A franciák és csehek együttműködési készségéről rendkívül kedvezően nyilatkozik a könyvében.

E

ltekintve a hódítások adta különleges helyzetről, majd a háborús nehézségektől, a tervezési technika a kétféle szocializmusban nagyon hasonló lehetett. A különbség csak az volt, hogy a német gyárak zömmel magántulajdonban voltak. Az adatszolgáltatásban és a „tervteljesítésben” német alapossággal működtek közre. Erre a legjobb példa a háború legvégéig a pokoli bombázások ellenére folytonosan növekvő haditermelés.

Ehhez még meg kell jegyezni azt, hogy a Hitler személyében megtettesülő legfelső vezetés már hónapokkal az 1944. július 20-i merénylet előtt is gyakorlatilag működésképtelen volt. Kehrl 1944. júniusában látta Hitlert közelről, és megállapította, hogy vezetésre képtelen roncs. Csak azt nem értette, miért nem tett Hitler környezete valamit, hogy betegsége jogcímén megszabaduljanak tőle: ők, az ország és a nép. Pár hétre rá, a merénylet után láthatta Kehrl és a világ, mi történik azzal, aki meg akar szabadulni a Führertől.

Sokakkal egyetemben Hjalmar Schachtot is letartóztaták. Sok börtönt és több haláltáborot megjárt. Tulajdonképpen érthetetlen, miért nem ölték meg. A főlzabados amerikaiak eleinte rendesen bántak vele. Később a nürnbergi háborús bűnösök között ült a vádlottak padján, de azon kevesek közé tartozott, akit fölmentettek. Ezután az ügybuzgó német hatóságok folytatták rajta is a „náciitanítást”. Végül ők is fölmentették. Utána bankárként de főleg tekintélyuralmi államok (Egyiptom, Szíria, Indonézia) gazdasági tanácsadójaként működött. 93 éves volt, amikor 1970-ben Münchenben meghalt.

Kedves Laci, túllépve kérésed és – némi öngúnnyal: – saját hozzáértésem kereteit, visszatérek levelem bevezetőjéhez. Ott említettem, hogy bizonyos különbségeket látok a leírt németországi helyzet és a mai – elsősorban kelet- és nem közép-európai helyzet között:

– A Független Államok Közösségében elenyésző kisebbséget képező és nagyrészt maffia-módszerekhez szokott csoporton kívül senkinek sincs piacgazdasági gyakorlata. Ismert tény, hogy könnyebb a piacgazdaságból az irányítottba lecsúszni, mint az ellenkező irányba felkapaszkodni.

– Az egykori szovjet tömegek kiábrándultak a hűrukk-tömegmozdulásokból. Ha korabeli német dokumentumfilmeket látok, mindig elborzaszt az a tömeghisztéria, amely a hitleri korszakban az embereket mozgatta. Ezek a

filmek ugyan torzítanak, mert annakidején zömmel propagandacélokra készültek, de tükrözik a hangulatot: a nagy közösségi és nagy nemzeti egymásra-találás hangulatát. Ennek leírását – megtoldva azzal, hogy Hitler uralomrajutása után „rend lett az országban” – szemtanúk elbeszéléséből is ismerem. – Ilyen hangulat ma nem szolgált gőzt egy

nemzetiszocialista típusú társadalmi-gazdasági megoldáshoz a szovjet utódállamokban.

– Nemcsak a nemzeti lelkesedés hiányzik ma – úgy vélem – ezekben az országokban, amely áldozatos újjáépítő munkára ösztönözhetné a lakosságot, hanem egy ezzel éppen ellentétes gondokodásmód is fennáll. Ezt itt Németer-

Hjalmar Schacht Mérleg (1953)

A politikai üldöztetés éveiben, mint egész életemben, emelt fővel jártam. Ha a sors feladatokat adott, hozzáálltam a megoldásukhoz. Nem hagytam, hogy emberi jóindulat vagy az irigység irányítson. Bizonyára követtem el hibákat, bizonyos dolgokat nem láttam helyesen. De soha nem cselekedtem a meggyőződésem vagy a lelkiismeretem ellen.

Két emberfajta volt számomra ellenszenves. Az egyik, aki kibújik a feladatok alól, a másik, aki utólag mindent jobban tud. Mindkét típusról írtam egy-egy versikét.

Az elsőről:

*A félmegoldást kereső langyosnak
Mindenkor borzadálya voltam.
Bizonytalán fölfalt volna,
De tudta,
Ha megteszi, nem bírja el a gyomra.*

A másodiknak a következők vers szolt:

*Mily rettentően kellemes
Utólag bölcsnek lenni,
És pontosan megmondani,
Mit kellett volna tenni.
A régi mondás kéznél van
Civilnek és vitéznek:
Amint a községháztól jössz,
A dolgot másként nézed.*

A sorsrendelte vagy magamválasztotta feladatokat pártpolitikai szempontokat figyelmen kívül hagyva vállaltam. Pártpolitikában sohasem tellett kedvem. Ha népem jólétéről volt szó, semmiféle pártpolitika nem tudott visszatartani attól, hogy a feladatot elvégezzem.

Bizonyos kisebb, kísérő munkáktól eltekintve három alkalommal volt módomban a gazdaság és társadalom alakításában résztvenni.

Először a kommunista veszélyt azzal kellett elhárítani, hogy a német népnek ismét értékálló pénz kerüljön a kezébe. A „járadék”- vagy a „roz-alapú” márka elméleti konstrukciójával az ügy nem volt elintézve. A döntő fordulatot az a hónapokig tartó harc hozta meg, amely a birodalmi márka értékállóságáért folyt. Ezt olyan hitelpolitika követte, amely a birodalmi márka értékét éveken át azonos szinten tartotta.

Amikor Németországban a harmincas évek elején a munkanélküliek száma megközelítette a hétmilliót, ismét a fenyegető kommunizmus vitorlájából kellett kifogni a szelet. Ésszerű, de bátor pénzügyi módszerekkel nem egészen három év leforgása

alatt sikerült a munkanélkülieket kenyérhez juttatni anélkül, hogy a pénz értékét veszélyeztettük volna. A birodalom pénzügyi helyzete szemmel láthatóan évről évre javult.

A harmadik siker a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba hozása volt. Kétoldalú kereskedelmi és elszámolási megállapodásokra léptünk olyan országokkal, amelyek német nemzetgazdaságunkat kiegészítették. Ezzel feladatuk az addig uralkodó és a legnagyobb kedvezmény elvén nyugvó politikát, amely csakis a gazdaságilag erős országoknak használt.

Mindhárom esetben sikerült új irányt mutatnom. Elhagytam a jegybankok úgynevezett klasszikus leszámítolási politikáját. Mertem arra vállalkozni, hogy a termelésnövekedést ne a megtakarított tőke mennyiségétől tegyem függővé, hanem pénzügyteremtéssel mozdítsam elő. Elvettem azokat a kereskedelempolitikai módszereket, amelyeket a brit gazdasági érdekek elméleti képviselői mint klasszikus módszereket ránk kényszerítettek.

Sajnos, ezeket a sikereket beárnyékolja a történelmi tragédia. Pénzpolitikámat a weimari köztársaság kormányainak gátlástalan eladósodása és elleneségeink túlhajszolt jóvátételi követeléseinek tették lehetetlenné. Munkahelyteremtési és kereskedelmi politikámat a hitleri háborús örület semmisítette meg.

A jóvátételi adósságok eltörléséhez még sikerült hozzájárulnom. A háború kitörésének a megakadályozására irányuló kísérletem meghiúsult. Azt a tényt, hogy az az ember, akinek uralma alatt sikerült a munkanélküliséget megszüntetnem és a fizetési mérleget kiegyenlítenem, háborús politikájával mindent elrontott, kritikáim arra használták föl, hogy kezdeti együttműködésemet Hitlerrel bűnmű rójják föl. Megtehetik. A történelem fog erről ítélni. A történelem azt is föl fogja vetni, ugyan mit tettek bírálóim, hogy a rosszat megakadályozták.

Olvasóimat talán érdekli, hogyan látom a németek jövőjét. Nagyon bizakodó vagyok. A német nép az egész világ csodálatát kelti azzal, hogy a súlyos sorscsapások után a romokból gyorsan és tudatosan a rend és a jólét magaslataira emelkedik.

Ennek a „csodának” az alapja a német nép munka- és kultúraszeregete, az embertársak, a rend és a békés fejlődés szeretete. Ez a lelki beállítottság számomra újra meg újra vigasz és remény forrása volt. Az egyes ember élete esetleges, mint ahogy az én életem is az volt. A népek életét gyakran öröknek mondták. A nép élete azonban csak akkor lesz örök, ha hű marad magához, ahogyan én is megpróbáltam hosszú életemen át hű maradni magamhoz.

Az *Életem 76 éve* című önéletrajz utolsó fejezetéből.

száiban „Anspruchsdenken”-nek nevezzük. A hosszú tanulmányi időre, a munkanélküli segélyre, a lehetőleg könnyű munkára, szép életre, sok szabadidőre való jogosultságot értik rajta. A kifejezés még a „szociális állam”, sőt az „ellátó állam” (Versorgungsstaat) fogalmával hozható kapcsolatba. Ezzel még itt is, az itteni posztkapitalista korszakban is, csak egy ideig lehet létezni, nemhogy válságos átmeneti időkben, lerongyolódott gazdaságban, szennyezett környezetben.

– Az utóállamokban uralkodó infláció helyett pénzsűkét kellene teremteni. Ez tudvalevőleg „magától” megvolt az 1933-as év táján Németországban, 1948-ban pedig Erhardék mesterségesen pénzsűkét teremtették.

– A gazdaság szerkezete nem egészséges. Ismerjük a túlzott és aránylag jól, esetleg primán fölszerelt hadiipari gyárak és a civil gyárak között fennálló aránytalanságokat. Nem hiszem, hogy nagyot tévednek, akik a hadiipari gyárak

átállításától várják a legnagyobb gazdasági eredményeket.

– Végül: az orthodox egyház, amelyre – erkölcsi és vallási megújodási tényezőként – sokan reménykedve tekintenek, nem szolgáltatott a protestantizmushoz hasonló ideológiai alapot az „emberi együttműködés kiterjesztett rendjéhez” (Hayek). Valahol azt olvastam vagy hallottam, hogy a tavaly kiadott „Centesimus annus” kezdetű pápai körlevelet is olvassák Moszkvában. Ha ez annak az olasz közgazdász professzornak a neve alatt kiadott brosúra lenne, aki valójában fogalmazta, akkor az orthodox magas klérus talán megszívlelné ennek az eddig valamennyi pápai szociális körlevél között leginkább a piacgazdaságnak elkötelezett körlevélnek a tartalmát. De így?

*Barátsággal üdvözlöl
J. Horváth Tamás*

Waldalgesheim, 1992. január

Hjalmar Schacht és a nemzeti-szocialista gazdaságpolitika

SZERKESZTŐI MEGJEGYZÉSEK

LENGYEL LÁSZLÓ

Kedves Tamás!

Köszönöm szíves levél-cikkedet. Válaszom hosszabbra sikerült, gyorsan akartam írni neked. Itt következnek észrevételeim.

I
Kiindulópontod egy kisebb félreértésen alapul. Felteszed, hogy az orosz gazdaság útját azonosnak veszem a német nemzetiszocialista úttal. Cikkemben nem ezt állítottam, hanem azt, hogy az orosz fejlődés a legkevésbé sem fog hasonlítani az angol-szász piacgazdasági modellre. Gazdaságpolitikai és intézményi megoldásaiban közelebb lesz a harmincas évek német vagy olasz gazdasági módszereihez. (Ha szerencsénk van, akkor a roosevelti New Dealhez, vagyis egy tömegdemokrácia állami intervencionista modelljéhez.) Természetes tehát, hogy jelentős különbségeket lehet találni az orosz „új gazdaságpolitika” és a német nemzetiszocialista között. De ezek a különbségek nem egészen azok, mint amelyeket frásodban megjelölsz. Teljesen igaz, hogy Oroszországban vagy Ukrajnában nincsenek piacgazdasághoz szokott csoportok, nincs piacgazdasági gyakorlat. Csakhogy ebből nem különbség, hanem azonosság következik, hiszen egy nem-piaci rendszerből piacba bejutni „tevének a tú fokán való átmenetéhez” hasonlít, ellenben egy nyers piacellenes, totalitárius formából egy kidolgozottabb, félpiaci formára váltani mégiscsak könnyebb. Vagyis, amikor Lenin a német hadigazdaságot eszményítette és próbálta átvinni, sikertelen volt, ma viszont az orosz gazdaság eljutott arra a fejlettségre, hogy egy modern típusú etatizmust valósítson meg. A német nemzetiszocializmus vagy az olasz korporatív fasizmus modernebb és „fejlettebb” formák a szovjet típusú gazdaságnál. Elfogadom, hogy az orosz tömegeket kiábrándítják a kommunista „hórukk”-tömegmegmozdulások, kommunista szombatok. De Borisz Jelcin többször is képes volt tömegeket az utcára vinni a „forradalom védelmében”. Vajon nem lehet-e tömeglelkedést kiváltani a maffia elleni rendcsinálásban, orosz testvéreink védelmében, Szibéria elfoglalásában stb.? Ami pedig az orosz „Anspruchsdanken”-t (kissé szabad fordításban: könnyű élet vágyát) illeti, amely lehetetlenné teszi az újjáépítő lelkesedést, ennek a váagnak aligha lesz bármiféle alapja évekig. Itt a szerzőt a keletnémet magatartás téveszti meg, akik hasonló alapról – a homo sovieticus alapjáról – indulnak, csak nem ugyanoda érnek. A keletnémet polgár megengedheti magának a könnyű élet vágyát, mert létezik egy nyugatnémet ellátó állam. De ilyen nyugatoros állam nincs. A húszas és a harmincas években a német gazdaság szerkezete sem volt egészséges, válságának ez volt egyik oka. Az orosz gazdaság

belső aránytalanságaiban ma a békeipar hátrányos helyzete a hadiiparral szemben nagyon érdekes, némethez hasonló átváltási problémákat hozhat. Melyik lesz a felhajtóerő? Nehéz megjósolni. Mindenesetre a harmincas évek német szervezési technikái a munkaerő, a tőke átcsoportosítására a békeszektorból a hadiipariba legalább annyira használhatók lehetnek visszafelé is. A német válság, akár az egész világválság, deflációs volt, ma inflációs válság van. De emlékeztetni szeretnék, kedves barátom, arra, hogy a liberálisok, L. von Mises, Eucken, Hayek a válság okául a gazdaságban meglévő túl sok pénzt jelölték meg. Szerintük a háborúk, és különösen a világháború után, a közvélemény megnövekedett igényekkel áll elő, és a pártokon, a szakszervezeteken keresztül kikényszerítik a munkaerőpiac értékítélete feletti bért, illetve a beruházások forrásának könnyebb biztosítása érdekében az alacsony kamatlábat, az olcsó pénzt. A fedezetlen pénzkibocsátás, az egyoldalú politikai pénzszaporítás nemzetközi összefüggése Lionel Robbins szerint az, hogy a húszas évek áresését 1925 és 1928 között az amerikai és a francia jegybankok hitelinfációja fenntartotta. Eucken és Mises a Verein für Sozialpolitik 1928. szeptemberi ülésén ezt pontokba szedve meg is fogalmazták: 1. a jegybank a kamatlábat a piaci kamatláb alatt tartja, ezzel túl sok bankjegy kerül forgalomba; 2. a bankjegykibocsátással emelkednek az árak és ez jövedelmezővé teszi a gazdaságtalan vállalatokat is, amelyek így tőkét kötnek le és munkaerőt szívnak fel; 3. ha a bank piaci szintre akarja emelni a kamatlábat, a gazdaságtalan vállalatok elpusztulnak, tömeges lesz a munkanélküliség; 4. erre a közvélemény kikényszeríti az olcsó pénzt, és bukásba rántja az egész gazdaságot. Ismerős? A lengyel Balcerowicz-, az orosz Satalin-, Javlinszkij-, Gajdar-, a litván Prunskiene-, a román Roman-, Stolojan-programoknak először a szűk pénz megteremtése a kérdése, de a második menetben az, amit Eucken és Mises leírtak: kibírják-e a termelés hihetetlen összeszűkülését, a tömeges és gyorsan növekvő munkanélküliséget, és ebből következően a közvélemény nyomását. Így juthatnak oda, hogy sem igazán pénz szűkíteni nem tudnak, sem megállítani a termelés zuhanását, a munkanélküliség növekedését – jön a bukás. Amit egy régi vitánkban Röpke kapcsán megjegyeztem, az az, hogy Wilhelm Röpke a Brauns-bizottságban a harmincas évek elején arra kényszerült, hogy bizonyos keresletlénkítést javasoljon. Heller Farkas a '30-as évek ismert magyar közgazdásza írja: „elméletileg elképzelhető oly pénzszaporítás, mely nem inflatórikus, mert csak elvesztett vevőerőket pótol, és mint Röpke mondja, csak azt akarja vele megakadályozni, hogy a pénz oldaláról állandósított defláció által ne vitessék be végzetesen zavaró tényező a gazdasági életbe”. (Heller:

Vámpolitika és árszínvonal; *Közgazdasági Szemle* 1933. 1. 14–15. oldal.) Röpkének ezzel a javaslatával vitázik Hayek a hozzá frott nyílt levelében, mondván, csak akkor szabad gyakorlati engedményt tenni, ha a munkanélküliség teljesen elviselhetetlenné válik, és robbanással fenyeget. De elméleti engedményt még ebben az esetben sem szabadna adni. A klasszikus vitáról van szó. Az egyik oldalon állnak a „gyorsítás”, a „nekilendítés” (Ankurbelung, recovery) hívei, akik a termelés végzetes összeszűkülését és a munkanélküliséget többletforrásokkal, méghozzá állami többletforrásokkal kívánják megakadályozni, a másik oldalon a liberális keresletszűkítők, akik a termelés és a fogyasztás túlbővítését, a pénzszaporítást tekintik fő veszélynek, így a termelés és fogyasztás szűkülésében a természetes kiválasztódást, a megtisztulást látják. Röpké érzékelt, hogy a deflációs folyamat, a pénz további szűkítése robbanáshoz fog vezetni, és ez automatikusan a rendteremtés Schacht-féle útjára terel. És most jön az igazi meglepetés. Mussolini és a fasiszta gazdaságpolitikusok a válságot ugyancsak a demoliberalizmusból származó inflációs készletének tulajdonították. Ennek az olasz politikai szótárban az „elettorismo” volt a meghatározása, vagyis a tömegdemokráciákban a pártpolitikuskok arra kényszerülnek, hogy a választók miatt, a választások kedvéért kedvezményeket adjanak. Ez pedig rángatja a gazdaságot választási ciklusonként, és többletpénz kibocsátásával jár. Mussolini 1930 decemberében ezt mondja: „Az amerikai prosperitás ahhoz a jóslathoz fűződött, hogy a termelés és a fogyasztás egymással egyetértésben halad előre. A fogyasztás az elbágyadás jeleit mutatta? A felhajtók, mint a lóversenypályán, biztatták a fogyasztó lovat. Hogyan? Magas bérekkel. Azután, amikor a magas bérek már nem voltak elegendők, a részleteladással, a végletekig racionalizált termeléssel és végül a fantasztikus reklámokkal, ami a lelkekben a kóros infláció elemeit termelte ki. Ez engem elgondolkodtat és arra a gondolatra vezet, hogy talán nem úgy kell-e szemlélnünk az esetet, mint egykor a politikai gazdaságtan mesterei már felvetették, hogy tudniillik a jelenlegi termelési mód nem szabadult meg azoknak az erőktől, amelyek nincsenek többé abban a helyzetben, hogy ellenőrizzék; vagyis, hogy a gazdaságot, miután az üzemeken belül ésszerűsítették, vajon nem szükséges-e hasonló módon az államok és az államszövetségek keretében is racionalizálni?” Majd első lépésben csökkentette az olasz mezőgazdasági és ipari munkások, illetve az alkalmazottak bérét, hogy pénzsűkét teremtsen. Második lépésben pedig fokozatosan államosított, félállamosított. Hogyan? Úgy, hogy a keresletszűkítés következtében összemolnó vállalatok mögött álló bankokat vette először állami kézbe, mentette meg, majd ezzel állami tulajdonba kerültek a vállalati részvények. Innen kezdve az állam számára létkérdés volt az élénkítés, amit azután főként a hadigazdaságban talált meg. A hitleri gazdaságpolitika is végrehajtotta az első ilyen irányú lépéseket, amikor 1934-ben befagyasztották a munkabéreket. De a nemzetiszocialista Németországban nem következett be olyan mérvű államosítás, mint Itáliában.

II

Hjalmar Schacht nemzetiszocializmus előtti múltjából két dolgot tartok figyelemre méltónak. Az egyik, hogy a nemzeti bank elnöke volt. Mint nemzetibank-elnök a német bankvezérelte gazdaságban a legnagyobb hatalom a húszas években. Ellentétben az angol, az amerikai vagy éppen a

francia gazdaságokkal, a német gazdaságban az állam- vagy a vállalatvezéreltség helyett a bankvezéreltség volt a jellemző – s jellemző ez ma is. Schacht a gazdaság csúcán volt a húszas években hét éven keresztül. Ez pedig a bizonytalan weimari köztársaságban állandóságot és folyamatosságot jelentett. Mert pártok, pártvezetők jöttek és mentek, a bankelnök maradt. Amikor Hitler visszahívta, pontosan tisztában volt ezzel a szereppel, és azzal, hogy Schacht egyfajta legitim hatalomátmenet kifejezője. A nemzeti bank a német bankvilág, s részben a közigazgatás legfőbb nevelője volt. A nemzetiszocialista Németország gazdasági sikereit nem közgazdasági zsenialitás, hanem közigazgatói szorgalom és pontosság határozta meg. Ennek Schacht az egyik jelképe. A másik jellegzetes Schacht-vonás az elmélet teljes megvetése. Hjalmar Schacht nem kiábrándult a közgazdasági liberalizmusból a háborús sokk hatására, mint oly sokan, hanem bele se ábrándult. A német közgazdasági liberalizmust mint professzoroskodást, megvetette. Teljesen gyakorlatias volt és elméleti dilettáns. Viszont a nemzeti bank élén sem a politikusok, sem a beosztottak nem elméleti tételeket vártak tőle, hanem intézkedési csomagokat, előterjesztéseket, igazoló jelentéseket. Ehhez pedig értett. Amit írt, az sokszor rossz broszúra, amit tett, érdekes. Schacht jellegzetes képviselője annak a gyakorlati szakembernek, aki az I. világháború után jelent meg, akiket az Egyesült Államokban technokratáknak kezdtek nevezni. „Grandi, Bottai, Rocca a politika professzionistái: politikusok lennének minden rendszerben, akár Wilsonnál, Leninél vagy II. Vilmos junkereinél” – írja az olasz fasiszta fiatal szakértőiről Piero Gobetti 1924-ben. Még inkább írhatta volna ezt Stringherről, a Banco d'Italia kormányzójáról, vagy Alberto Beneducéről, az IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale) első elnökéről, aki eredetileg szocialista és antifasiszta képviselő volt. Schacht lehetett szakértő a szociáldemokraták alatt éppúgy, mint Hitlernél. Ahogy Imrédy Béla nagyon jól megfelelt Bethlennek, majd a jobboldali szélsőradikalizmusnak.

III

Még mindig a nemzetiszocializmus hatalomra jutása előtt, az 1932-es nagy német „broszúrávitában” Schacht már kifejti véleményét. Az Oldenburgban megjelent *Grundsätze deutscher Wirtschaftspolitik* című röpiratában a teljes gazdasági autarchia mellett foglal állást, behozni csak a kivitel erejéig szabad, vissza kell térni a közvetlen szolgáltatásokhoz, az önerőre támaszkodáshoz, a kétoldalú klíringrendszerhez. A hitelező országoknak pedig tudomásul kell venniük, hogy az adóskok nem fizetnek, Németországnak nem szabad fizetnie.

Csak két másik véleményt jegyzek ide. Werner Sombart Berlinben kiadott *Die Zukunft des Kapitalismus* című röpirata meghirdeti az autarch tervgazdaságot. „A szabadkereskedelemnek a legnagyobb kedvezmény elvével együtt el kell tűnnie a föld színéről, és helyét a tervszerű, vámegyezményes, kontingens és preferenciarendszereknek kell átadnia.” Vissza kell térni az agrárgazdasághoz, Németországnak reagrárizálódnia kell. Sombart ezt az eszmét az olasz fasisztától veszi, mert Mussolini ekkor hirdeti meg a fasiszta ruralizálását. Sombart az 1932. májusi Korporációs Kongresszuson Ferrarában kijelenti: „Végéhez jutottunk annak a korszaknak, amit gazdasági korszaknak nevezhetünk. A múlt század tisztán gazdasági század volt. Most egy másik korszakban, egy másik században vagyunk: a politika

korszakában. Az állam és a nemzet a jövőben uralkodó hatalmak, és a gazdaságnak a nemzetet, az államot kell szolgálnia.”

Wilhelm Röpke tübingeni brosúrája *Weltwirtschaft – eine Notwendigkeit der deutschen Wirtschaft* címmel hevesen kikel a fentiek ellen. A válságot csak súlyosbítja az autarchia és a nacionalizmus. Nem reagrárizálódásra és középkori termékcserére, hanem iparosításra és nemzetközi munkamegosztásra van szükség. Csak a megegyezés, a szabad forgalom és a béke szanálhatja a válságot.

A történelem 1933-ban nem Röpke, hanem Schacht felé fordult. De nem azért, mert ő volt az okosabb, vagy mert a politikusok őt hallgatták meg, hanem mert Németországnak nem nagyon volt liberális útja. Itt az igazi probléma. Hitler nem azért kérte fel Schachtot, mert ez a zseni meggyőzte őt, hanem mert a kiszorított, fizetéképtelen, tömeges munkanélküliségtől szenvedő, rendre vágyó Németország „szükségképpen” sodródott a schachti irányba. Nemcsak Németország, de a fejlett piacok is sora bezáródtak. A Röpke által ajánlott szabad forgalmat és nemzetközi munkamegosztást a roosevelti Amerika, valamint a Brit Birodalom vagy Franciaország sem fogadta meg. Vámhatárok húzódtak keresztül egész Európán és a világon.

IV

Röpke, Hayek, Mises, Robbins mint liberális gondolkodók, Schacht vagy Keynes tanainak és gyakorlatának előretörését az emberiség szellemi lealacsonyodásának, elbarbarizálódásának tartották, illetve a szocialista-kollektivisták tanok szomorú végeredményének. Az eszmék harcában a liberálisok veszítettek, s az antiliberálisok győzedelmeskedtek. Csakhogy a nemzetiszocializmus vagy a fasizmus, miként a bolsevizmus sem az eszmék viaskodásának végeredménye. Ahogy ma sem a nemzetiszocialista eszmék és a liberálisok, vagy az amerikai neoliberaisok eszméi csapnak össze Oroszországban, Ukrajnában vagy a Baltikumban. Vannak gazdasági képletek, amelyeknek hagyományos liberális megoldása nincs. Vannak világgazdasági összefüggő rendszerek, amelyek a liberális piacgazdaság kialakulásához szükséges időt és tőkét nem, vagy késve adják meg, amelyek országok és országcsoportok befogadására nem, vagy késve hajlandók. Ennek egyik oldalát Hayek világosan látta, csak a következményeit nem elemezte ki: „Emlékeztünk kell arra, hogy Németország már valamivel 1933 előtt elért egy olyan szintet, amely tulajdonképpen már diktatórikus vezetést tett szükségessé. Akkor senki sem vonhatta kétségbe, hogy a demokrácia egyelőre zátonyra futott, s hogy olyan őszinte demokraták, mint Brüning, nem voltak képesek demokratikusabban kormányozni, mint Schleicher vagy von Papen. Hitlernek nem kellett szétzúzni a demokráciát: ő egyszerűen csak kihasználta a demokrácia hanyatlását, s egy kritikus pillanatban sikerült megszereznie azoknak a támogatását, akik ugyan megvetették őt, ám benne látták az egyetlen embert, aki elég erős a dolgok rendbetételéhez.” (Hayek: *Út a szolgálathoz*, Bp., 1991. 102. old.) Teljesen igaza van Kovács János Mátyásnak, amikor *Az átmenet mérnökei* című előadásában a korábbi reformközgazdászok és demokraták átalakító munkáiban gyanakszik az intervencionista dűhre. Vagyis Friedmant és Hayeket kiáltanak, míg beavatkozó etatizmust teremtenek. (Lásd: 2000, 1992. január.) És vannak olyanok, akik Délkelet-Ázsia sikeres diktatúráira hivatkozva vágy-

ják az állami intervencionizmust. (A német nemzetiszocializmus vagy a spanyol falangizmus győzelmében nem kis szerepe volt a Mussolini-fasizmus mítoszának. Ugyanakkor éppen a harmincas évek eltérő gazdasági mintái bizonyítják, hogy nincs igazuk azoknak, akik akár liberális alapon teszik fel a vagy-vagy – vagy piacgazdaság, vagy kollektivistá tervgazdaság – kérdését (ahogy Hayek teszi a *Road to Serfdom*-ban, akár a szocialisták fordított értékelőjellel. Azok a különbségek, amelyek a New Deal-t a német nemzetiszocializmustól megkülönböztetik, mind Hayek, mind Dimitrov számára csak mértékbeliek. Szerintük ugyanannak a rendszernek az eltérő formáiról van szó. És csak fokozatbeli a különbség Keynes és Schacht között. (F. A. Hayek gyűlölete talán még nagyobb Keynesszel, mint Schachttal szemben.) Nos, éppen az efféle „árnyalatnyi” eltérésekben van a lényeg. A kelet-európai országokban most vált lényegessé, hogy mi történt az elmúlt húsz-huszonöt évben, hogy ki mennyire tudott eltávolodni a szovjet típusú gazdaságtól. Nem piac és terv, demokrácia és diktatúra között választhatunk, hanem számos félpiacon, kvázidemokratikus forma létezik, ha egyáltalán van tiszta piaci és tiszta demokratikus modell.

V

Tanulságos a Schacht vezette Nemzeti Bank és Gazdasági Minisztérium, valamint a Göring irányította Négyéves Tervhivatal (Vierjahresplan) közötti háború. Ez a harc éppígy dúlt a Stringher vezette Olasz Nemzeti Bank és a Bottai-féle Korporációk Nemzeti Tanácsa között. Viszont a harcok végkimenetelét utal a nemzetiszocializmus és a korporatív fasizmus különbségére is. A válságkezelés első szakaszában Schacht a legfontosabb ügyeket tarthatta kezben: a) nemzetközi adósságkezelés; b) kötött devizagazdálkodás irányítása; c) klíring szerződések, kontingentálás; d) ár- és versenyszabályozás. Kezdetben még volt jelentősége a költség-tényezőknak, és a reformok pénzügyiek voltak. Hjalmar Schacht felelősséget érzett a pénzügyi egyensúlyért, ezért ekkor még „ortodox” pénzügyi politikus volt. Később azonban az ipari és az agrárprogram hatására hozzájárított a költségvetési pénzeléshez. Jellemző, hogy még a polgári radikális Csécsy Imrét is megtévesztette Schacht működése, és példaként hozta fel a magyar jobboldallal szemben: „Németországban Schacht tagadhatatlan genialitása jelentős mértékig meg tudta akadályozni a jobboldal dilettáns reformdűhének kezdetben nagyon is fenyegető rombolásait; munkáját azonban lényegesen megkönnyítette az, hogy hatalmas »árja« tőkeérdekek álltak mellette.” (Csécsy: *A magyar Gironde vagy jó tanács a jobboldalnak; Századunk*, 1939. I.; *Válogatott írások*, Bp. 1988. 168. old.) A Göring-féle hivatal legfőbb célja, hogy „minden belföldi forrást használjanak ki maximálisan – teljesen figyelmen kívül hagyva a szabadversenyes gazdaságban oly fontos költség-tényezőket –, új iparágakat alapítsanak, amelyek helyettesítik a hiányzó forrásokat, valamint, hogy nagy tartalékokat halmozzanak fel”. (Ránki György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*; Bp. 1988. 242. old.) A 4 éves terv teljes csődöt mondott piacgazdasági értelemben, de megalapozta azt a szervezési modellt, amely később a német hadigazdaságot a hódító háborúban jellemezte. Ez a technikai-műszaki összpontosítás, a munkérő és tőke összpontosítása, a szakszervezeti jogok teljes letörése. Káldor Miklós kitűnő, háború utáni elemzésében (*The German War Economy*, 1946) kimutatja, hogy a német ipar 1934 és '39 között már

átment a nagy fordulaton. Egyes kivételeket nem tekintve (így a szintetikusolaj- és a kémiai iparokban, valamint az elektromos erőrendszerekben és a legnemesebb acél készítésében) a német gazdaságban a gépi felszerelés meghaladta a tényleges szükségletet. Innen ered, hogy csaknem az egész német ipar mindvégig egy műszakban dolgozott. A német szerszám- és munkagépipar még 1934-ben ment át nagy terjeszkedésen, a háború kezdetén már tekintélyes készletekkel rendelkezett. 1943-ban 2 millió felülre becsült készlete állt szemben Nagy-Britanniának 740 000 és az Egyesült Államoknak 1 529 000-nyi készletével. Évi termelése is tekintélyes: az 1940-es csúcson 200 000 fémgyártó munkáló munkagép, ami több mint kétszerese az 1942-es brit termelésnek. És a legtöbb német gép univerzális. Itt mutatkozik meg, hogy a Göring szervezte iparosításban költség nem számított. (Mises 1945-ös kis könyvében, a *Bureaucracy*-ban oldalakat szentel annak, hogy vajon nem jelent-e a háborús fölény mellett gazdasági fölényt is a kalkuláció figyelmen kívül hagyása. A britek és az amerikaiak nem voltak hajlandók nem nyereséges anyagok és eszközök előállítására, nem avatkoztak a profitorientált magán-szervezetek ügyébe. Ez az álláspont rossznak bizonyult a háborús előkészületek szempontjából, de helyes a szabadság és a gazdasági kalkuláció tiszteletben tartása miatt. (Göring hivatalának terjedése végül Schacht bukásához vezetett.) Itáliában Bottai Korporációs Minisztériuma és a Korporációk Nemzeti Tanácsa a harmincas évek elejének válságkezelésében a korporációs egységek, tarifátárgyalások lefolytatására volt hivatott. Ám ezek a tárgyalások a válságban nem mutatkoztak megfelelőnek, és a Nemzeti Bank által beindított szanáló- és vagyonkezelő szervezetek, az IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale) és az IMI (Istituto Mobiliare Italiano), részben az AGIP (Azienda Generale Italiana Petroli) vették át az állami ipar koordinálását. A harmincas évek a Korporációs Minisztérium fokozatos visszazorulását, az IMI, az IRI és az AGIP erősödését hozták. A „kényszerállamosítás” nem a korporációs egyeztetéseken, hanem az állami vagyonkezelőkön keresztül történt. A korporációs ár-, bér-, importengedélyező megállapodások egész nemzetgazdasági szinten való megteremtése vagy teljes államosítást igényelt volna, vagy a korporációk felszabadulását az állami gyámkodás alól. A korporatív fasizmus végül az ipar 35–50 százalékának állami holdingba szervezett irányítását, az itt létrehozott korporatív ár-, és bértarteltt valósította meg.

VI

Lehetséges, hogy az orosz, a kelet-európai gazdaságok fejlődését a harmincas években ugyancsak elemzett „fokozatos kollektívizmus” fogja jellemezni, amit itt fordíthatnánk úgy is, hogy a totalitarizmus betegségének és a liberális oltószert gyengességének együttes hatásából származó beavatkozó etatizmus. Walter Lippmann alapján ezt szépen

leírta Jási Oszkár: „A növekvő gazdasági nyomás hatása alatt a tömegek csak az erősebbi államtól vártak védelmet és orvoslást. A hatalmas érdekeltségek külön privilégiumait látva, minden csoport a maga részére is külön monopóliumokat követelt. A fokozatos kollektívizmus végső fokon ezt kívánja: »Kiváltságos kedvezményt mindenkinek.« Ez a politika kikerülhetetlenül gazdasági nacionalizmushoz vezet, mert ugyanabban az országban élő valamennyi embercsoport számára külön privilégiumot követel. A béke felé vezető egyedül járható utat: a föderalizmust a védett nemzeti monopóliumok torlaszolták el.” (Jási Oszkár: A jó társadalom; *Journal of Social Philosophy*, 1938. 1.) A nemzetek közötti privilégiumok, a nemzeteken belüli csoportprivilégiumok kölcsönös kizárásokhoz vezetnek a tulajdonból, a közhivatalból, a költségvetési támogatásból, a külföldi segítyéből, hitelekkel. És mivel a liberális piacgazdaságok maguk döntenek el, hogy mely államokat részesítenek előnyben melyekkel szemben, mely nemzet önrendelkezési jogát ismerik el és melyikét nem, mely hatóságra bízzák segítyeiket, hiteleik szétosztását, melyik pénznemét fogadják el és melyikét nem, így a liberális piacgazdaságok is segítik az ítélező, privilégiumot osztó állam kialakulását.

El kell-e szomorodnunk, hogy megcsalattunk liberális reményeinkben? A magam részéről sosem osztottam e reményeket. Jobb szembenézni a valóval, mint hitegetni magunkat. Inkább azon kell meglepődnünk, hogy a szovjetológusok, akik már minden elképzelhető rosszat, picellenest leírtak a szovjet típusú gazdaságról, komolyan vehették, hogy egy árliberalizációs szükségprogram, egy gyorsított privatizáció átviszi a piacgazdaságba. Ha Oroszország társadalmi problémáit is belevonjuk a vizsgálódás körébe, nyilvánvaló, hogy az Oroszországot területileg és lakosságában sújtó „versailles”-i, vagy breszti béke kiszámíthatatlan következményekkel fog járni, és semmiképpen sem a liberális demokráciát erősítő irányban. A népesség gazdasági és erkölcsi összeomlása, nyomorúsága, az új népvándorlás, az infrastruktúra, a közigazgatás szétesése piacgazdaságilag nem kezelhető. Az Orosz Birodalom pufferállamokkal való elválasztása a modernizációs mintáktól és az európai vérkeringéstől ugyancsak a liberális megoldások átvétele ellen szól. Az antidemokratikus, antiliberális, idegenellenes szellemi világ továbbélése már csak kiegészítő ok.

VII

„Mint terhes lány a szégyent, úgy viselném
eszményeim. De hát az eszme fontos?
Hisz meghajlik a zsarnok tény előtt.
S görcsös vajjádás közt megszüli elmém
a mindenben-kétkedést, e csontos,
idétlen, hosszú körmű csecsemőt.”

KÁLNOKY LÁSZLÓ: UTÓHANG (1939-1956)

Irracionalitás a politikában

LESZEK KOŁAKOWSKI

Hogy a racionalitásnak nem sok köze van a racionalizmushoz, abban, azt hiszem, mindenki egyetért. Az utóbbi, definíció szerint az irracionális-mussal, illetve az empirizmussal szembenálló ismeretelméleti rendszer, normatív meghatározás, amely azt hivatott megállapítani, hogy valaminek van-e vagy nincs értéke a megismerés szempontjából, míg a racionalitás vagy irracionális az emberi magatartás jellemzője. A magatartás racionalitásának méréséhez a racionális emberi természet szolgáltatja a mércét; egyelőre azonban ezt a kérdést félretekintem, és inkább egy másik közkeletű értelmezésre koncentrálok. Ebben az értelmezésben a racionalitás a hatékonysággal van kapcsolatban, bár nem azonos vele. Ha egy tettet irracionálisnak minősítünk, általában azt akarjuk mondani ezzel, hogy nem éri el a célját; ebből a szempontból a célok és eszközök viszonya az érdekes rendelkezésre álló ismeretek keretein belül. Az utóbbi megszorítás nyilvánvalóan lényeges, mert a rossz hatékonyságú, a céljukat el nem érő cselekedetek sem minősülnek irracionálisnak, ha a végső kimenetelt olyan körülmények határozták meg, amelyekről a cselekvőnek nem lehetett tudomása; a fáraó, akinek hadserege elpusztult, miközben a menekülő zsidókat üldözte, nem jósolhatta meg előre a vörös-tengeri csót, ezért nem cselekedett irracionálisan.

A cselekvésünket vezérlő célok, hierarchiába rendezett értékek nem minősíthetők a racionalitás kritériuma szerint; következésképp az emberi cselekvés racionalitásával kapcsolatos véleményünk nem jelent morális ítéletet. Ugyanezen oknál fogva az irracionális sem írható le cselekedeteink önpusztító, önromboló hatásával, minthogy az önpusztítás lehet szándékolt is; értelmetlen lenne például azt mondani, hogy az öngyilkosság eredendően irracionális. Nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy bár mindkét szópár gyökere a *ratio*, a racionalitás–irracionális esetében a *ratio*t az eredeti „számítás” értelmében használjuk, és nem a *ration*nak a különféle racionalista doktrínákban szereplő értelmében. Az a cselekedet irracionális, amelynek hatását a cselekvő előre kiszámíthatta volna, de nem volt képes rá (és nem az, amelynek a hatása katasztrofális, önromboló, erkölcsileg elfogadhatatlan stb.).

Amit eddig elmondtunk, az világos, és nem valószínű, hogy különösebb ellenvetést váltana ki. Tüzetesebb vizsgálatok azonban kételyek merülhetnek fel, legalábbis a tekintetben, hogy mennyire hasznos, mennyire alkalmazható a való életben (a való életet szembeállítva az etikai és cselekvéseméleti szemináriumok mesterségesen kreált helyzeteivel), illetve a politikai csatározásokban.

Számos oka van annak, hogy miért kétes, haszontalan vagy egyenesen lehetetlen vállalkozás az emberi cselekvést a fentiekben meghatározott racionalitás fogalmaiban vizsgálni. A legfontosabb ezek közül, hogy valamennyien különböző, egymástól független, egymásra redukálhatatlan, homogén egységekben kifejezhetetlen, és egyszerre elérhetetlen célokat követünk mind a politikában, mind a magánéletben; azok az eszközök, amelyeket az egyik cél elérése érdekében bevetünk, általában gyengítik, de gyakran meg is szüntetik a másik cél elérésének az esélyét. Mint-hogy a racionalitás alkalmatlan a célok, a hierarchiába rendezett preferenciák minősítésére, gyakran – amikor egymással összeegyeztethetetlen, egymást kölcsönösen korlátozó célokról van szó – képtelenek vagyunk rá, hogy cselekvésünk racionalitásáról ítélezzünk.

Vajon irracionális-e a magatartásom, ha folytatom a dohányzást, amikor tudom, hogy 0,3 a valószínűsége, hogy tüdőrákban fogok meghalni? Magatartásom irracionális, ha eleve úgy döntöttem, hogy számomra az élet meghosszabbítása a legfőbb érték, minden más ennek van feltétel nélkül alárendelve, és ezért tartózkodni fogok minden olyan cselekedettől, amely bármely kis valószínűséggel csökkentheti életem maradási esélyemet; e cselekedetek közé tartozik például a repülőgépen utazás, az autózás, a hegymászás, utca sétálás, stresszhelyzetbe kerülés, konfliktusba bonyolódás, családalapítás és tartózkodás a családalapítástól (mindkettő veszélyes), New York meglátogatása, részvétel a politikában, háborúban, az üzleti életben. Egy ilyen feltevésre alapozott életstratégia racionálisan megvalósíthatatlan: például be kellene tartanom az összes, évente változó diétát; nem telik el hét, hogy ne olvassék valamely ételfajta veszélyeiről – cukor, vaj, tojás, hús, kávé, bármi (történetesen az egyetlen táplálék, amelyről az utóbbi időben valami jót is olvastam, az alkohol) – és ha igyekeznék következetes magatartást tanúsítani, nagy valószínűséggel racionális éhhalállal vagy aggodás okozta halállal kellene kimúlnom. Az a kijelentés, hogy dohányzóként 0,3 az esélyem a tüdőrákban való elhalálozásra, csupán annak a ténynek a változatlan újrafogalmazása, hogy a dohányosok 30%-a tüdőrákban hal meg. A tulajdon testemben semmiféle valószínűséget nem hordozok; rá hárban meghalok, nem 0,3 valószínűséggel haltam meg, hanem egyszerűen meghaltam. Ha az ismert összes valószínűséget figyelembe vevő tökéletes stratégia megfogalmazható volna, akkor is csak egy monisztikus értékhierarchiát tételező korábbi döntésem fényében lehetne az, márpedig e korábbi döntés semmi racionálisat vagy irracionálisat nem tartalmaz.

E tézisek előzetes szövege magyarul megjelent a pozsonyi *Nap* 1990. nov. 2-i, franciául pedig a párizsi *La Nouvelle Alternative* 1990. decemberi (20.) számában.

Ugyanez elmondható a politikai választásokról. Több ízben rámutattak például arra, hogy a zsidók kiirtása a náci részéről a háború utolsó szakaszában „technikai” értelemben, tehát a hadviselés szempontjából káros volt a Harmadik Birodalomra és ezért „irracionális”. Ez az állítás azonban csak akkor lenne helytálló, ha a népirtás csupán eszköz lett volna a náci kezében a háború megnyerésére. Pedig nyilvánvalóan nem az volt; a zsidók kiirtása önmagában is cél volt, amely cél konfliktusba kerülhetett más célokkal, ahogy az gyakran meg is történt. Vagy, hogy a másik oldalról is vegyünk példát, a katonatisztek tömeges, Sztálin általi kivégzése a háború küszöbén sokak szemében olyan örültségnek tűnt, amely majdnem a szovjet állam teljes bukását eredményezte. Azonban egyáltalán nem biztos, hogy ez így volt. Sztálin racionálisan számíthatott arra, hogy a háború folyamán, amikor a katonaság szerepe és önállósága szükségképpen rendkívüli módon megnő, egy katonai puccs könnyen az életre törhet, ha előzetesen a hadsereget megfélemlítéssel és a legjobb kádereit sem kímélő mérsárlással engedelmességre nem kényszeríti. Sztálin természetesen meg akarta nyerni a háborút, de ugyanakkor ő maga kétségbevonhatatlan hatalmú diktátorként akart kikerülni belőle. És ez sikerült is neki, ami cáfolja az irracionális melletti felhozott érveket. Hogy számtalan emberéletet áldoztak fel a katonai hozzá nem értés következtében, az olyan tény, amelynek a racionalitás szempontjából csak akkor van jelentősége, ha feltételezzük, hogy alattvalói életének megkímélése Sztálin céljai között szerepelt; de e feltételezést a tények nem nagyon támasztják alá.

Hasonló megválaszolhatatlan kérdések vehetők fel minden fontos politikai döntéssel kapcsolatban. Vajon a nantes-i ediktum visszavonása, a francia gazdaságra gyakorolt gyászos következményeivel, irracionális tett volt-e? Vagy az ötödik század első felének bizánci külpolitikája? A válasz azon múlik, hogy mi volt a célja XIV. Lajosnak vagy Justinianusnak.

Van azonban egy másik ok is, amiért oly reménytelen feladat politikai vagy más jellegű cselekedeteink értékelése: ez pedig az, hogy mindig csak különféle lehetőségek csomagjai között választhatunk. A demokratikus országok sok szavazója egy adott jelölt céljainak vagy egy pártprogramnak csak a felét támogatja, de ennek kifejezésre juttatására ritkán van lehetősége. Elkerülhetetlenül olyanokkal kerül egy társaságba, akiket nem túlságosan szeret, esetleg kifejezetten gyűlöl. Számos (a szó európai értelmében vett) liberális és felvilágosult amerikai értelmiségi, aki 1980-ban Reaganre szavazott, alig valamiben vállalt ideológiai közösseget a „morális többséggel” vagy a déli vörösnyakúakkal, akik szintén Reaganre szavaztak. Számos (a szó amerikai értelmében vett) liberális, aki Carterre szavazott, szükségszerű, bár nem szándékolta szövetségre lépett a baloldali szélsőségekkel, akik jobb lehetőség híján szintén Carterre szavaztak. Az utópikus álmodozókat leszámítva mindenki tudja, hogy általában még a legjobb választásaink esetében is számítani kell kellemetlen mellékhatásokra, és el kell viselni azokat: nem küszöbölhetjük ki a pornográfiát a megelőző cenzúra és a könyvkiadás felett gyakorolt állami ellenőrzés nélkül; nem teremthetünk jóléti államot kiterjedt és körülményes bürokrácia nélkül; nem valósíthatunk meg teljes foglalkoztatást anélkül, hogy a munkát kötelezővé ne tennénk, és ezen intézkedésnek egy rendőrállam-

ban érvényt ne szereznénk stb. Igaz, hogy ezek közhelyes dolgok; általános formában már a Koheleth és a Talmud szerzői előtt is ismertek voltak, és csak azért érdemes megemlíteni őket, mert jól illusztrálják azt a tanácsstalanságot, amely akkor fog el bennünket, amikor politikai döntéseink racionalitásáról akarunk ítéletet mondani.

A szóban forgó konfliktusnak sajátos esete a rövid és hosszú távú célok közti elkerülhetetlen feszültség. Ez minden emberi cselekvés kitörölhetetlen vonásának tetszik, legyen szó bár politikáról, gazdaságról, magánéletéről – és tekintettel az ok és okozat rendkívüli komplexitására, a már meghozott döntés racionalitását soha nem lehet egyértelműen megállapítani. A korlátozott időtartamra megválasztott politikusok hajlamosak az olyan döntéseket támogatni, amelyek rövid távon kifizetődők, hosszabb távon viszont gyakran károsak: vajon szükségszerűen így van és feltétlenül racionális-e ez? Minthogy értelmes emberek sem mindig azonosan ítélik meg bizonyos döntések végső hatását, soha nincs hiány kézenfekvő és egymásnak ellentmondó érvekben. Az idő múlásával korábbi cselekedeteink „végső” hatására vonatkozó ítéletünk is gyakran változik. A lengyelek még manapság is szenvedélyes vitákat folytatnak arról, hogy okos dolog vagy örültség volt-e a részekre szakadt országban felkelést szervezni az orosz elnyomás ellen. Igaz, ezek a felkelések rendre elbuktak, de – így szól az egyik érv – ha a lengyelek nem juttatták volna kedvezőtlen körülmények között ismételtlen kifejezésre a függetlenség melletti elkötelezettségüket, a megfelelő pillanatban sem tudták volna harcukat győzelemre vinni. A sikertelenül küzdőknek persze nem ez volt a szándéka, ők a győzelemért harcoltak, és nem azért, hogy előkészítsék a talajt jövő generációk számára. Hosszú távú folyamatok esetében azonban nem lehet egyszerűen félresepni a nem szándékolta, a „történelmi” racionalitással kapcsolatos érveket. Hogy egy friss példát vegyünk, még mindig nem világos, hogy okos dolog volt-e aláírni a helsinki egyezményt, amely egyszerre járt nyilvánvaló előnyökkel és hátrányokkal mind a demokratikus országok, mind a szovjet blokk országai számára. Nagyon valószínű, hogy mindenkit kielégítő végső egyenleget soha nem lehet majd felállítani.

Avagyak és célok közti konfliktusok úgy is jelentkezhettek, hogy e konfliktusok áldozatai nincsenek tisztában vele. Sokan, akik mindig egy bizonyos pártra szavaztak, aztán is így tesznek, hogy ők maguk vagy a párt, vagy mindkettő oly mértékben megváltozott, hogy vallott értékeik felől tekintve a további ragaszkodás teljesen abszurd. Az irracionális magatartásnak van azonban egy másik vonatkozása is: a politikai lojalitás fenntartása része az egyén identitásérzetének, míg a hosszú távú lojalitás hirtelen megtörése káros ebből a szempontból. Az erkölcsi önbecsülés az effajta magatartást kevésbé irracionálisnak mutatja, mint amilyennek első pillantásra látszik. Az érintett személyek – ki ügyesebben, ki ügyetlenebbül – megpróbálják kimagyarázni, racionalizálni következetlenségüket. Leon Festinger kutatásai szerint a megismerésbeli diszsonancia számos esete hasonló jellegű. Azok az emberek, akik ilyenfajta ellentmondásokkal élnek együtt, amelyeket megpróbálnak önmaguk előtt is eltitkolni vagy legalábbis amelyeknek ők maguk is csak félig vannak a tudatában, vádolhatók erkölcsi okokból (rosszhiszeműség), de viselkedésük nem feltétlenül irracionális. A pa-

rancsolat, hogy „Ne légy következtelen”, indokolt lehet egy racionalista filozófiai meggyőződésen belül, de – legalábbis általános szabályként – nem része az itt vizsgált racionalitásnak. Mint ahogy nem része az a legfőbb locke-i elv sem, amely azt követeli, hogy meggyőződésünk mértéke legyen arányban az adott eszme mellett szóló bizonyítékok erejével. Épp ellenkezőleg, ha igyekeznénk e két szabályt szigorúan betartani, az megbénítana bennünket, lehetetlenné téve mind a politikai, mind a más jellegű cselekvést.

Ebből nem következik, hogy az irracionalitás ebben a machiavellianus vagy hobbesi értelemben nem jelentene problémát, vagy hogy ne lenne értelme különböző fokozataik megkülönböztetésének. Hogy az értékelés e területen csak viszonylagos lehet, az nem pusztán abból fakad, hogy bizonytalanok vagyunk bizonyos fontos döntések globális hatásainak megítélésében, vagy hogy minden emberi cselekvésnél nagyszámú, egymással összefüggő tényezővel kell számolnunk. Amikor azt mondjuk, hogy az ember akkor cselekszik irracionálisan, amikor cselekedeteinek következményeit helyesen is kiszámíthatná, de mégsem számítja ki helyesen, akkor fel kell tennünk a kérdést, mit is jelent ez a kiszámíthatná. Számos példát láttunk zsarnokok által hozott, katasztrofális döntésekre, amikor a zsarnok előre láthatta volna a következményeket, ha primitívsége miatt nem lett volna erre szellemileg felkészületlen: Mao „nagy ugrása” meg az ugandai vagy zaire-i diktátorok abszurd „reformjai” a legjobb példák. Kevéske tudás is elegendő lett volna annak megjósolásához, hogy ezek a zsarnokok romba fogják dönteni országukat, de még ezzel a kevéske tudással sem rendelkeztek. De milyen értelemben lehettek volna képzetebbek? Más esetekben, bár előre látható a katasztrofális eredmény, azt mégis elfogadják, mert más megfontolások súlyosabban esnek a latba. Kétségtelen például, hogy a társadalmisított, kollektivizált mezőgazdaság termelékenységére rendkívül alacsony. Azt is tudni lehet, hogy miért. Az előrejelzést számtalan példa igazolja. Ha azonban a kollektivizálás célja a totalitárius hatalom megszilárdítása, hogy a lakosság egyetlen csoportja se lehessen független a mindenható államtól, a termelés alacsony hatékonysága és a lakosság nyomora olyan ár, amit érdemes megfizetni.

Az irracionalitás vádját indokoltabban merül fel olyan emberek esetében, akik szellemileg felkészültek a célok és eszközök szembesítésekor nyilvánvalóan felbukkanó elmentmondások felismerésére. Azok az értelmiségiek, akik a szabadság és igazságosság nevében olyan gyalázatos diktatúrákkal azonosultak, mint a nemzeti szocializmus, a sztálinizmus vagy a maoizmus, megannyi példáját szolgáltatják a rossz ítélőképességnek és az önmagukra erőszakolt vakágnak; nem csupán erkölcsi, de szellemi eltévelyedésben is elmaraszthatók. A kettő nehezen választható el egymástól; a megítélésbeli tévedés gyakran az erkölcsi felelőtlenség következménye, az arra való képtelenség, hogy a tényeket ne a szenvedélyek fátylán keresztül lássuk. Végző soron amennyiben az irracionalitást olyan fogyatékoságnak tekintjük, amelyért az egyén joggal hibáztatható, a fogyatékoság inkább morális, mint szellemi eredetű.

Mint ahogy az egymással ütköző célok általában nem redukálhatók egymással összehasonlítható egységekre, és minthogy a fontos döntések glo-

bális eredményei ritkán jelezhetők előre (és még ha bizonyos előrejelzések ténylegesen teljesülnek is, megalapozottságuk akkor is könnyen tagadható, más okoknak tulajdonítható, amint az a politikai vitákban gyakran meg is történik), kevés okunk van annak feltételezésére, hogy a politika művészete az itt tárgyalt értelemben racionalizálható lenne. Nem tűnik valószínűnek, hogy ha az aktív politikusok ismernék a játékelméletet, hatékonyabban munkálkodnának céljaik elérésén. Hogy egy effajta fejlődést kívánatosnak tartunk-e vagy sem, az a célokhoz való viszonyunkon múlik. Nincs okunk örülni a racionalizálódásnak, a hatékonyság növekedésének, ha az kínzásokban, népirtásban mutatkozik meg, és többségünkben nem szeretjük azokat a rendszereket, amelyek e téren mutatnak nagyobb hatékonyságot.

Az emberi tevékenységet vezérlő szenvedélyek (a szót a karteziánus vagy spinozai értelemben használom, semmilyen intenzitást nem tulajdonítva neki) sem nem racionálisak, sem nem irracionálisak. A szenvedély és értelem közti harc évszázadokon keresztül kedvenc témája volt a filozófusoknak és moralistáknak már Senecától és Cicerótól fogva. A konfliktust azonban „a racionális emberi természet” fogalmaiban tárgyalták, olyan értelem feltételezve, amely nemcsak arra alkalmas, hogy megfelelő eszközöket alkalmazzon a kívánatos célok elérése érdekében, de arra is, hogy magukat a célokat helyesen tűzze ki. Ha a rációt – mint ahogy az itt történik – a számolás képességére redukálom, az emberi cselekvés nem válik irracionálissá attól, hogy szenvedélyek mozgatják. Továbbra is beszélhetünk egy ilyen konfliktusról, olyan esetekre gondolva, amikor a szenvedélyek és érzelmek ereje és maguk a tettek között a távolság drasztikusan csökken vagy teljesen el is tűnik, úgyhogy képtelenek vagyunk cselekvésünk egyéb hatásait elképzelni – például amikor pánikban vagyunk, vagy amikor elvakít bennünket a gyűlölet, a szerelem, a düh és így tovább. De azt kérdezni, hogy ilyen esetekben lehetnének-e racionálisabbak, a pszichológiai determinizmus érvényességének a megkérdőjelezése, és ebbe itt nem akarok belemenni. Úgy tűnik azonban, hogy a hatalmon lévők politikai cselekvésében, döntéseiben ez a fajta vakág nem túl gyakori, valószínűleg azért, mert olyan egyének, akik teljesen képtelenek cselekedeteik hatásának kiszámítására, nem valószínű, hogy jelentős politikai posztokig eljutnak. Számos sztereotíp elképzelés él bennünk az olyan vezetőkről, akiknek a cselekedeteit a patológikus gyűlölet, irigység, bosszúvágy, hatalomvágy mozgatta – Tiberiustól és Theodora császárnétól Sztálinig és Hitlerig húzódik a lánc –, de egyáltalán nem biztos, hogy e pszichopáták általában képtelenek lettek volna cselekedeteiket racionálisan kiszámítani.

Ugyanez nem vonatkozik a spontán tömegmozgalmakra és forradalmakra, amelyek általában érvénytelenítik a számító értelem hatását. Ismerjük természetesen a forradalmak és polgárháborúk megrögzült pszichológiai mintáját, amely egészen Thuküidésznek a korfui polgárháborúról adott híres leírásáig nyúlik vissza. Ilyen körülmények között az értelemre való apellálás céltalan, sőt maga a szerző ellen fordul. Ha egy forradalom sikeres, az nem a benne részt vevők magatartásának irracionalitása ellenére, hanem épp amiatt történik; az az energia, amit egy sikeres forradalom igényel, nem mozgósítható a hatalom illúziója, csalóka reménye, megvalósíthatatlan igények támasztása nélkül. Ezért a forradalmak sikere talmi és ingatag; a forradalmi mozgalom győzhet abban az értelemben, hogy akara-

tát rá tudja kényszeríteni a társadalomra, de elbukik abban az értelemben, hogy képtelen megtartani ígéreteit és beteljesíteni azokat a reményeket, amelyek energiájának oly nélkülözhetetlen részét képezik. Nem volt még olyan sikeres forradalom, amely ne okozott volna keserű csalódást már győzelmének pillanatában.

A politikai folyamatban munkálkodó szenvedélyek – a törzsi és nemzeti érzelmek, az irigység, a hatalom utáni vágy, az igazság, szabadság és béke akarása, az elnyomottakkal való azonosulás vagy az a remény, hogy mi magunk lehetünk az elnyomók – bizonyos körülmények között gyógyíthatatlan egyéni és kollektív vakságot és ezáltal a racionális cselekvésre való képtelenséget eredményezhet. Amikor a társadalmat komoly válság sújtja, amely széles körű pánikot, félelmet, elkeseredettséget szül, és nem hagy időt a kalkulációra és a gondolkodásra (végül is itteni tárgyunknak fontos vonatkozása, hogy a racionális magatartás gyakran több időt igényel, mint amiről azt gondoljuk, hogy rendelkezésünkre áll, ha meg akarunk akadályozni egy visszafordíthatatlan katasztrófát), a racionalitás valójában szóba sem kerül. Ha ilyen körülmények között egy gondviselészerű figura, egy „karizmatikus” vezető (nem szeretem ezt a sokszor lejáratott jelzőt, de nem találtam jobbat helyette) a biztonság és a remény érzetét képes gerjeszteni, a kalkuláció problémája érvényét veszti. Az ilyen karizmatikus vezetők gyakran szakadéka vezetik a társadalmat, de néha hasznosan tudják mobilizálni a társadalomnak azokat az erőit, amelyek szerencsés megoldást képesek adni a válságra. Századunkban ilyen vezetők voltak Gandhi, Lenin, Hitler, Mussolini, De Gaulle, Peron, Castro és Mao. Amikor ilyen helyzetbe kerülünk, biztonságosabb, ha reakcióinkat tisztán erkölcsi megfontolások motiválják, mint ha a számító „értelem”.

Úgy tűnik tehát, hogy még a legszegényebb és látszólag legtriviálisabb tanács – „racionálisabban, tehát hatékonyabban akkor cselekszünk, ha többet tudunk a cselekvésünkkel kapcsolatos feltételekről, nem pedig ha kevesebbet” – sem fogadható el megszorítás nélkül. Tekintettel arra, hogy emberi dolgaink számos területén – politikaiakban és személyesekben egyaránt – a sikerben való erős hit a sikernek fontos előfeltétele, gyakran még az önámítás is racionális, noha természetesen azt tudatosan beprogramozni, arról tudatosan dönteni lehetetlen. Más szavakkal: valamennyi emberi törekvése áll, hogy a látszólag legracionálisabb stratégia sem mindig a legcélravezetőbb. A legracionálisabb stratégia abban az egyszerű szabályban foglalható össze, hogy a siker érdekében azt kell feltételeznünk, hogy a helyzetnek a cselekvésünk szempontjából releváns, bizonytalan, ismeretlen vonatkozásai a lehető legkedvezőtlenebbül alakulnak. Ez helyes szabálynak látszik, mert nyilvánvalóan értelmes dolog minden lehetséges bonyodalommal szemben biztosítékokat beépíteni, mégis ellentétes a racionalitás elvével, amennyiben elbátortalanít, akaratunkat gyengíti. Tekintettel arra, hogy – a kissé hatásvadász lukácsi idiómát használva – a megismerés objektuma és szubjektuma a társadalommal kapcsolatos ismeretek esetében részben egybeesik, a tudatlanság érték is lehet és ebben az értelemben racionális, bár racionalitása nem a miénk. Az önbeteljesítő jóslat – mind a pozitív, mind a negatív – közismert jelenség; ezért lőttek agyon oly gyakran háborúban a defetistákat, és nem is ok nélkül. Az igaz, hogy

vannak önromboló jóslatok is, amelyek akkor következnek be, ha a túlzott önbizalom a gondatlanságnak ad tápot: ha pl. egy párt választási győzelme oly biztos, hogy számos választó el sem megy szavazni, távolmaradásuk az ellenfél győzelmét jelentheti. Nem valószínű, hogy alkothatnánk egy olyan elméletet, amely általános formában meg tudná fogalmazni, melyek azok a feltételek, amelyek mellett a nagyobb tudatlanság és nagyobb optimizmus, és melyek, amikor a nagyobb tudás és a több defetizmus a „racionálisabb” stratégiai szempontból. Ha ki tudnánk dolgozni egy ilyen elméletet, annak úgysem lenne túlságosan nagy gyakorlati értéke, minthogy racionális alapon, tudatosan nehéz önáltatást produkálni.

Azt sem tudhatjuk biztosan, hogy vajon a saját motívumainkat, céljainkat illetően az önáltatás stratégiai szempontból „jobb”-e és ha igen, milyen körülmények között. E kérdés feltevésével a pszichoanalízis és az egzisztencializmus közti harc ingoványos talajára lépünk. Az előbbi híveinek a szemében az emberi tudatot az én eredendően elhomályosítja; az esetek többségében szükségképpen nem vagyunk tudatában „valódi” motívumainknak. Az egzisztencialista fenomenológia híve számára – különösen annak sartré-i változatában – az „öntudatlan psziche” a kör négyesgöcsítésének felel meg; tudatunk áttetsző, csak azok a motívációink maradnak öntudatlanok, amelyeket rosszhiszeműen, akarattal önmagunk elől is elrejtünk – és mindig képesek lennünk, legfeljebb nem vagyunk hajlandók kideríteni, mire is törekszünk „valójában”. Bármelyik megközelítés van is közelebb az igazsághoz, első pillanatra úgy tűnik, racionálisabb, ha világos elképzelésünk van saját céljainkról, ha nem hazudunk önmagunknak. Ez azonban nem feltétlenül van így. Stratégiai értelemben segítségünkre lehet, ha nemtelen céljainkat nemesebbekkel helyettesítjük, nemcsak mások számára, de saját használatra is. Egy kedvező önarckép erősít bennünket; a teljes cinizmus és a célok tökéletes tudatosítása ezért nem túl gyakori, még politikusok közt sem.

Vajon értékelhetők-e a politikai „rendszerek” a racionalitás szempontjából? Úgy tűnhet, hogy a fogalom nem értelmezhető, minthogy eszközök és célok közti viszonyt feltételez, márpedig célja csak konkrét embereknek lehet, nem pedig rendszereknek. Még sincs semmi rossz, semmi logikailag gyanús abban, ha értelmét egy kissé kitágítjuk; azok az emberek, akik egy adott rendszer állítólagos értékeivel azonosulnak, ezen érték hordozóinak tekintik magukat. Ezért értelmes a kérdés, hogy melyik rendszer a „racionálisabb” abban az értelemben, hogy melyik támogatja, erősíti a leginkább azokat az értékeket, amelyeket a közvélemény szemében képvisel. Mondanunk sem kell, hogy bármely rendszer csak a saját előfeltevései alapján vizsgálható, nem pedig a jó és rossz terminusaiban.

Ezen az alapon azt hihetnénk, hogy a liberális értékeket megtestesítő rendszerek racionálisabbak, mint a szamókiak, minthogy sokkal nagyobb esélyt biztosítanak a racionális alapon meghozott döntéseknek. Teret engednek nyílt konfliktusoknak és vitáknak, arra kényszerítve ily módon a döntéshozókat, hogy

vegyék figyelembe a különböző érveket, lehetővé teszik, hogy nagy tömegű információ kerüljön nyilvánosságra, ami egyértelműen a racionális tervezés egyik előfeltétele. Ugyanakkor a totalitárius rendszerek az információáramlás megannyi beépített korlátjával, és a politikai kérdések (sőt bármely más kérdés) nyilvános megvitatására való képzetlenségükkel nagymértékben csökkentik a racionális cselekvés lehetőségét.

Közelebbi vizsgálatra azonban ez az érv nem tűnik túl meggyőzőnek. Mindkét rendszernek kétségkívül vannak bizonyos gyenge és erős pontjai az önfenntartás hatékonysága szempontjából. A totalitárius államok uralkodói néha a saját hazugságaik csapdájába esnek: minthogy az információt általában ugyanaz az ember szolgáltatja, aki az adott terület működtetéséért felelős, a rossz hírek hozói önmagukat jelentik fel a felettes hatóságnál és esetleg büntetésben fognak részesülni ezért. Másfelől a szabad információáramlásnak és nyilvános vitáknak is megvannak a maguk hátrányai a hatékonyság szempontjából; ha a döntéseket a különféle, egymással konfliktusban lévő nézetektől és számításoktól tesszük függővé, az könnyen vezet bizonytalankodáshoz, habozáshoz, határozatlansághoz. Ráadásul annak a hatalmas mennyiségű információnak a feldolgozása, melyen a döntések mindkét politikai rendszerben alapulnak, oly nehéz, hogy ahhoz képest a tévedés kockázatában a két rendszer között meglévő különbségek elhanyagolhatók. Ily módon, a globális eredmények alapján ítélve semmi nem indokolja, hogy a racionalitás szempontjából az egyik rendszert egyértelműen jobbnak tekintsük a másiknál. A hatalmas, totalitárius szovjet birodalom a zsarnoki természetéből fakadó számos és gyakran katasztrofális következményekkel járó tévedés ellenére túlélt több mint két generációt és uralmi szféráját nagymértékben kiterjesztette.

Ugyanakkor a demokratikus országokban a szabadságot önmagában értéknek tekintik, mint ahogy annak tekintik a totalitárius rezsimekben az állam szerepének a minden határon túli kiterjesztését; ezek az eszmék nem csupán a javak megszerzésének eszközei. Ezért indokolatlan azt feltételezni, hogy az erősen zsarnoki totalitárius rendszerek a saját értékeik értelmében vett – hatékonyságukat növelhetnék oly módon, hogy kevésbé lesznek elnyomók. Ez aláásná az állam hatalmát, ami pedig e rendszerek legfőbb autotelikus célja. Az igazat megvallva nehéz helyzetekben mindkét rendszer képes kompromisszumot kötni a valósággal, amikor például háború idején a demokratikus országok a cenzúra különböző formáit vezetik be, vagy amikor a totalitárius rendszerek bizonyos korlátozott gazdasági szabadságot engedélyeznek, hogy ily módon orvosolják némileg a centralizáció pusztító hatását. Az engedmények mindkét esetben ellenkeznek a rendszer bázisát képező alapértékekkel, mégis mindkét esetben hajlandók a rendszer egyes részeit feláldozni, hogy az egészet megmenthessék. Az alapértékeket egyik esetben sem adják fel.

A fenti megállapítások nem túl biztatóak. Úgy tűnik, hogy a politika – fenti értelemben vett – irracionális terület. Nem valószínű, hogy a politikai élet egészére – néhány extrém esetet leszámítva – általában alkalmazható racionalitási kritériumok kidolgozhatók lennének. De még ha kidolgozhatók lennének is, akkor sem valószínű, hogy a politikai életre komolyabb hatást gyakorolhatnának. És még ha egy ilyen hatás lehetséges volna is, akkor sem biztos, hogy kívánatos.

Egyelőre nem látom, hogyan szabadulhatnánk meg e

három soványka és a filozófia szempontjából nem túl szívdérítő következtetéstől, ha ragaszkodunk a racionalitás és irracionális fenti „technikai” értelmezéséhez, márpedig ez talán az egyetlen keret, amit az empirista filozófia legitímálni képes.

A tárgyalás keretei természetesen radikálisan módosulnak, amennyiben „ráción” platóni, kanti, hegeli, husserli értelemben vett transzcendentális kategóriát értünk. Mint a legtöbb filozófiai probléma esetében, végső soron itt is az empirista és transzcendentális megközelítés konfliktusáról van szó, melyek mindegyike önmagába zárt és képtelen érvényességét oly módon bizonyítani, hogy ne keveredne örökös körbe. Itt most nem kívánok ebbe a modern filozófia alapjait érintő kérdésbe belebonyolódni, csupán egy rövid megjegyzést teszek. Empirista alapon az emberi természet, az ember „normalitása” a gyakoriság segítségével írható le: a racionalitást a hatékonyság méri, ezért az ember alkotta legszörnyűsebb dolgok is racionálisnak mutatkozhatnak bizonyos körülmények között; nincs természeti törvény, nincs érvényes különbség jó és rossz között, nincsenek célok, amelyek önmagukban vége többé vagy kevésbé racionálisak. A transzcendentalisták hisznek a racionális természetben, mely mércét ad kezünkbe, amin tetteink és céljaink, politikai intézményeink lemérhetők. Amit teszünk vagy nem teszünk, az minősíthető „humánusnak” vagy „antihumánusnak”, vagyis olyanak, ami – mindegy hogy milyen mértékben, sőt az is, hogy egyáltalán fel tudunk-e mutatni olyan empirikus példákat, amikor a tényleges emberi gyakorlatban vagy intézményekben tökéletesen megvalósult – megfelel vagy ellentmond a természet adott modelljének. Az empirista szemében ez a racionális természet, amely normatív ítéletet képes mondani magatartásunkról és értékeinkről, rossz esetben is betölti a tündérmese funkcióját, jó esetben pedig az önkényes hit, a racionálisan indokolhatatlan elkötelezettség megnyilvánulása. Minthogy ebbe a kérdésbe itt nem tudok mélyebben belemenni, hadd zárjam egy nagyon rövid *confessio fidei*vel.

Az empirizmus szabályai, mint arra ismételtelen rámutattak, empirikusan megalapozhatatlanok és nem kevésbé önkényesek, mint a transzcendentalisták „ratió”-ja. Feltéve – és ez kézenfekvő hipotézisnek tűnik –, hogy a kétértékű logika a kultúra invariánsai közé tartozik, vagyis hogy ez szabályozta valamennyi civilizációban az emberi gondolkodást, s még ha transzcendentális értelemben nem is válik érvényessé, feltételeken tekinthető egy adott faj magatartási jellemzőjének. Ha pedig ez így van, akkor az igazságnak a mai közkeletű értelmezése nem csak hogy redundáns, de egyben megkonstruálható. Hajlok arra a véleményre, hogy egy konzisztens empirizmus a pragmatikus értelmén túl, az igazság minden fogalmát el kell hogy vesse. A transzcendentalisták – noha elismerik, hogy a kulturális invariánsok csak más emberekkel való kommunikáció és egy szükségképpen feltételekhez kötött nyelv használata révén juthatnak a tudomásunkra – azt hiszik, hogy ezek az invariánsok a „ráción” birodalmából való részesezésünknek a következményei, mely birodalom minden létező civilizációt megelőzött. És gyakran – bár nem mindig – hajlamosak ezen invariánsok közé felvenni a jó és a rossz közti megkülönböztetést, vagyis elfogadni a természetjog doktrínáját. Úgy érvelnek, hogy a rossz és a

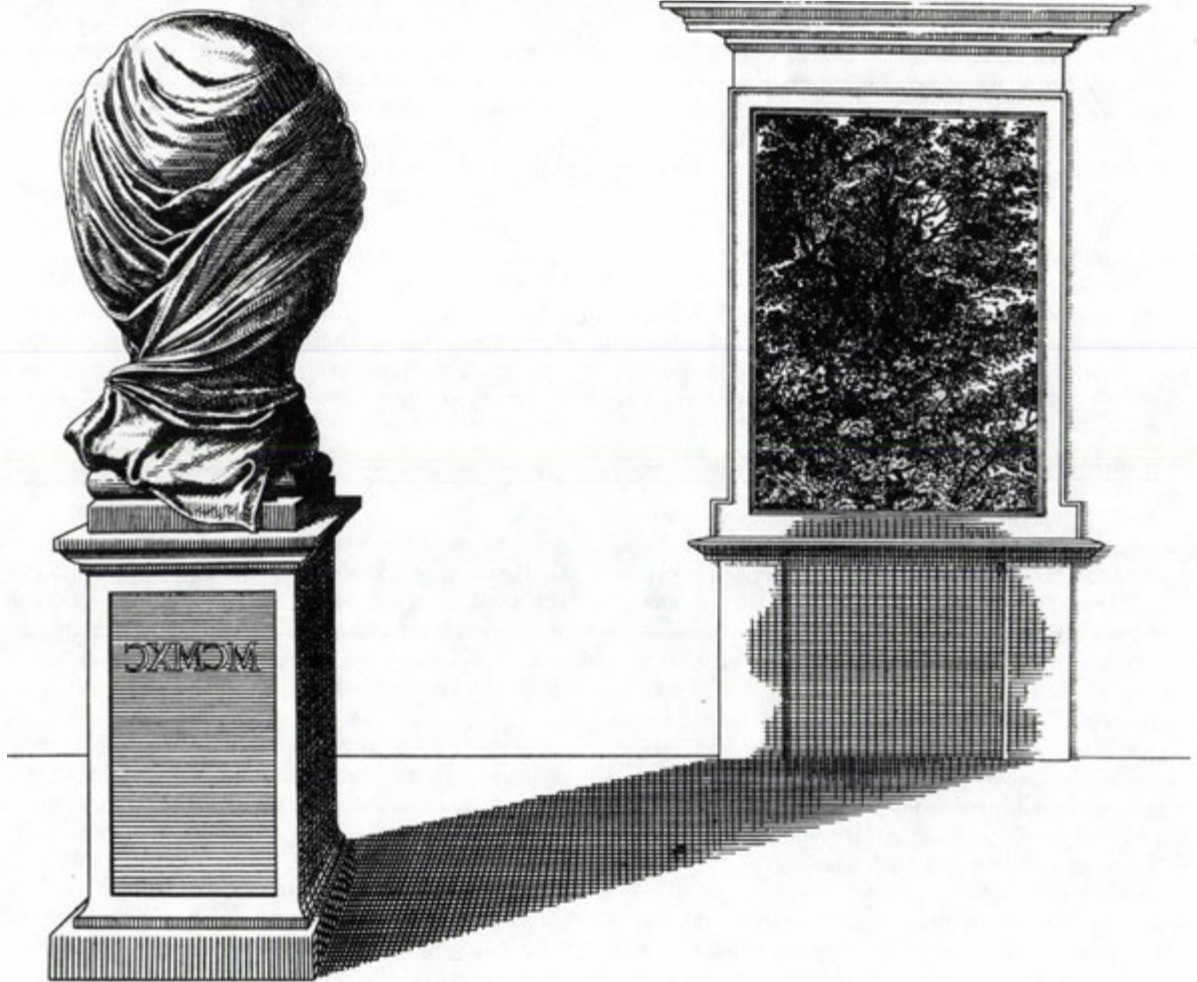
jó tapasztalása ugyanolyan általános, mint a logikai szabályoké, még ha természetesen nem minden civilizáció tekinteli is ugyanazt jónak, illetve rossznak.

Nem látom, hogyan lehetne a két mentalitásnak ezt az alapvető ellentétét a mindkettejükben meglévő közösré való hivatkozással feloldani. Látszólag ilyen közös alap nem létezik, és ezért a racionalitás két kölcsönösen egymásra redukálhatatlan fogalma fog továbbra is lankadatlan ellenségeskedésben együtt élni.

A vitában gyakran emlegetett praktikus megfontolások valószínűleg nem perdöntők. Az empirizmust állandóan azzal vádolták, hogy az erkölcsi nihilizmus útját egyengeti vagy legalábbis a tehetetlenség érzetét táplálja erkölcsi és politikai kérdésekben (Bertrand Russell jegyezte meg – sajnos a pontos helyre már nem emlékszem –, hogy a náci atrocitásai után nehezen elégíthet ki bennünket az a mondat, hogy „de gustibus ...”). Másfelől tudatában vagyunk a

hegeli transzcendentalizmusban meghúzódó veszélyes totalitárius lehetőségeknek, és én személy szerint nagyon gyanakvó vagyok a frankfurti iskola *Vernunft*-jával szemben, amely bizonyos értelmezésekben, például Marcuse-éban könnyen válhat a zsarnokság igazolásává. Számomra sokkal szimpatikusabb a kanti megközelítés, amelynek része az a meggyőződés, hogy lévén szabad és részese a racionalitás transzcendentális birodalmának, minden egyes embernek ugyanazok a jogai és a kötelességei. Ez egyenesen elvezet a humánus ember kanti eszméjéhez (aki kicserélhetetlen, önmagában megálló és aki a legfőbb érték). E feltevés talán nem elégséges ahhoz, hogy konkrét politikai kérdéseket megoldjon, de ahhoz talán igen, hogy a politikai szabadság és szolgaság közti különbséget a racionalitás, ne pedig az ízlés vagy a szeszély dolgává tegye.

FORDÍTOTTA SZEGŐ ANDRÁS

Délvidéki forgószínpad

KONTRA FERENC

Azonnal kocsiba ült, hogy utánajárjon az igazságnak. Beködösödtek az ablakok. Váltották egymást a képek, ahogy a szarvasbőr végigpásztázott a szélvédőn. Útjelző táblák villantak el mellette, megannyi tiltó jel, amit nem szabad. Hátranézni sem lehet. A visszapillantó tükör által homályos minden, ami jön. Ennek az igazságnak nem lehet utánajárni: a kanyarban folyton újabb háborúkép tűnt fel, mindegyik túltett az előzőn. A fia sohasem szerette a statikus dolgokat. Műanyag puskák nem kellett neki. Az ajtóban mindig új bábu tűnt fel, hosszú délutánokon át nézegette, végül fejből tudta a sorrendet, mondta egymás után a nevüket, könnyen megtanult beszélni. A kis forgószínpadon meshősök váltakoztak: sárkányok, mindenkit legyőző katonák, farkasok és piroskák adták elő a maguk történetét végtelen ismétlésben. Kint csattogott a tenyere a sárban, a csibeitatóhoz hajolt, és ivott belőle; visszapillantott a tehetetlen kiáltásra ártatlanul, sáros mosolyával, mint akit bújócska közben megtaláltak. Hát semmi, mama – mondta ugyanazzal a sáros, félrehúzott szájjal a kamasz, aki utcai verekedésbe keveredett egyik éjszaka, orrából patakozott a vér. Voltak lányok, akik hinni akarták minden szavát. Elfelejtették visszahozni a lemezeit. A rádióban a zenét folyton félbeszakították a frontjelentések. Homályos foltokat terített a szélvédőre a felfreccsenő víz. Hunyorogva kémlelt ki egy húskonzervet szállító kamion mögül. Egy tehén nagy bamba ábrázata bámult le rá. Hentesbolt – futott át az agyán a felirat, ami egy század eleji újvidéki képeslapon olvasható. Moslék. A kétszersültbe beletörne a protézised. A fia képeslapjait ugyanabba a fiókba rakta. Csőre töltöttem a fegyvert a kapitány parancsára, és biztosítottam, de nem lőttem – írta szabálytalan betűkkel. Határőrnek soroztak be, nem pedig mesterlövésznek. Lőszerszaga van a halkonzervnek is. Rendes katonai szolgálatát a határővezetben töltötte. Beosztottak mellé egy farkaskutyát, a gondját viselte. Kiskorától szerette az állatokat. Kertes házban laktak a város szélén. A tél keményebb napjain fáskamrájukban húzódtak meg a kóbor macskák. Hetek óta üresen állt a postaláda. Jött a hírral a futár, váratlanul. Ha volt ereje egyedül felnevelni, akkor miért hasadt volna ketté, mint a villámsújtotta eperfa az udvaron. Hiába küldte át a határon, hiszen bármikor átszökhetett volna, nem hallgatott rá. Miért ne lenne ereje hozzá, hogy megkeresse? Három a magyaré; ha a többi átkozott hónapot magam mögé gyűrtem, ennyit igazán kibírok, és nem leszek szökevény életem végéig. Küldj vastag zoknit! Havas eső szitált egész éjszaka.

Nagyot nyelt, és erőltetett nyugalommal leállította a kocsit. A terepszínű ruhás katona elkérte a jogosítványát, a forgalmi engedélyét, és felírta a személyi igazolvány számát. Meg sem kérdezték, hova megy. Maga mögött hagyta a Dunát, a háborúk csendes cinkosát, és még mindig kételkedett benne, hogy vitás területen, válságövezetben van. Emberek siettek a járdán kenyérrel a hónapok alatt. De tovább érve a homlokzatokat már golyó szaggatta lyukak csipkézték. A birtokbavétel jelszavait olvasta a tűzfalakon. Makacsul úgy gondolta, a háborút mások vívják. Munkahelyére, a városi kórházba mind nagyobb számban érkeztek a sebesültek, ájultan feküdtek a műtő előtti folyosón. Kétszeres kötszeradagokat hozott fel az alagsori letéttárból. Az egész háború olyan hihetetlen – írta zavart naivitással a fiának. Gyászjelentések lepték el az újságokat. Megannyi egyenruhás portré. A kép ketté-

szakadt, hiányzott az arc jobb fele. Forgatta kezében a tépett katonakönyvet. – Itt van a jelentés, asszonyom, elolvashatja: a fia a nyolcas számú őrhelyen teljesített szolgálatot, golyószóró tüzelt a szemközti hegyoldalról. Azóta kifüstöltük onnan az usztaikat. A sorozatlövés szinte kettévágta a testét. Természetesen gondoskodunk a hazaszállításáról, nem is kellett volna idefáradnia – előzenykedett a hadnagy a katonai parancsnokságon. Ahogy felállt az íróasztal mellől, kabátja beleakadt a sakktabla szélébe. Perdült egyet, és a figurák szétcsapódtak a piszkos deszkapadlón.

A vasútállomásra hajtott. Különféle terepszínű ruhás harcosok lézengtek a kocsmák körül. Homokzsákok tornyosultak a síneken. Két Jastrebarci repülő ropegott el alacsonyban, szinte súrolva a távíróoszlopokat. Felháborodottan körö-

zött néhány varjú a raktár felett. Sebhelyes arcú férfi lépett ki az ajtón, szederjes kezét automata pisztolyán pihentette, egyenruháját különböző korú és formájú olajfoltok tarkították. Monoton másnapos hangján sorolta, hogy a koporsót a katonai orvos jóváhagyásával lecinezték, szó sem lehet arról, hogy felnyissák, tiltja a szabályzat, felesleges rimánkodni, mert különben sem mindenkinek való a látvány, biztos lehet benne: nem tévesztették össze másik áldozattal, pontos nyilvántartást vezetnek, részletes halotti jegyzőkönyvet kézbesítenek. Aztán jött a szóáradat a másik oldalról, hogy lehajtott kétszáz kilométert, ápolónő a foglalkozása, a férjét is ő temette el, hasonló látványban van nap mint nap része, felesleges aggódnia, látott már korcsokat világra jönni, a vetélés sokkal rémesebb, különben sem lenne nyugta, örökké hazavárná, a saját vére mégsem csupán egy eset a sok közül; és peregtek belőle a félmondatok, azzal a szilárd elhatározással, hogy nem adja fel. A kívánt eredményt végül a százmárkás hozta meg. Szinte észrevétlen süllyedt el a zsebében. Belülről kulcsra zárta a vasúti raktárt, ahol tucatnyi fémkoporsó pácolódott a savanyú lőporszagban. Megkereste a hármasszámút. Elővette a feszítővasat, és gyakorlott mozdulattal leemelte a fedelet. Az asszony közelebb lépett, kikerekedett a szeme a látványtól: sáros volt az arca, és nem mosolygott, zubbonyát mintha varjak tépték volna szét. Akkor érte az asszonyt a második villámcsapás, amikor alaposan szemügyre vette a tetemet. Összekoccanó foga árulta csak el váratlan felismerését:

hiszen nem is puskagolyók oltották ki az életét; alsótestét péppé ronsolta a repesz. Megfordult vele a raktár. Suhantak körben a rácsos ablakok, mögöttük robogtak a voantok, arcok tűntek fel egymás után, acélszürkék, holtak, gyanús egyformasággal váltották egymást az utasok, mindegyik arc ugyanaz volt. Kelepelve ismétlődött a jelenet. – Rosszul érzi magát? – Csak elgondolkodtam. De az asszony még mindig a targonca vasrúdjába kapaszkodott. Nyelt egyet, és elköszönt, mintha beletörődött volna a sorsába, hogy ezentúl csak a vonattal álmodik. Fekete madarak mártották fejüket a hóba. Sercegett a kavics a kerekek alatt. A balra kanyarodni tilos táblán ákom-bákom-betűs felirat: a diktátorokból proféták lettek. Olyan volt, mint egy szakadék,

lefelé

vitt az út.

Megállt a kaszárnya előtt. Egyforma deszkaházakból egyforma kutyafejek bukkantak elő, és egyszerre kezdtek ugatni. Fenyőfák takarták el a belső épületeket. Hamarosan előlépett egy katona az őrhelyéről. – Itt szolgált a fiam. Megmutatom a fényképét. Ismered? – Nem. – Kuttyája is volt. Beszélhetnék valakivel a társai közül? – A hegyen vannak mind. – Nem a fronton? – Itt mindenhol front van. Eltöprengett az asszony, hogy errefelé csecsemők helyett szobrok születnek. Beszállt a kocsiba, és elindult a határ felé vezető úton. Gyümölcsök helyett ruhadarabok lógtak a fákön. Megállították a hegy felé kanyarodó úton. Négy férfi állt különféle fegyverekkel a barikádnál. Kérdésükre elmondta, hogy a fia bajtársait látogatja meg a hegyen. – Ekkora kerülővel? – hitetlenkedett a területi védelmis tiszt. Szívta inkább a szavakat sűrű fekete bajusza alatt, mint mondta, közben szórakozottan gurítgatott egy pálinkásüveget a homokzsákon. A többiek átkutatták a csomagtartót, aztán intettek, hogy továbbhajthat. Tankok sorakoztak az út mellett, csövéket mind ugyanarra meresztették. Rendszám-tábla nélküli kocsik vágottak el az ereszkedőben. A hegyi falu központjában egy csoport lármásan pakolt éppen egy teherautóról. Szétszedett bútorok, hatalmas kosarakban lábasok, bálába kötve kabátok és ruhák. Szlavóniai menekültek költöztek be egy elhagyott házba. Az asszony a kocsmárostól megtudta, hogy a patakhídon túl találja a katonákat. Annyiféle egyenruhát látott, hogy nem tudott eligazodni rajtuk, ki melyik egységhez tartozhat. Egymástól mintegy tizenöt méterre álltak az ágyúk a hóban. Ketten egy láda lőszert cipeltek. Ők tűntek a legfiatalabbaknak, ezért tőlük kérdezte, hogy ismerték-e a fiát. De azok szótlanul továbbmentek, mintha nem is akarnák érteni a kérdést. Egyikük zsebében a walkman műnépdalt nyekergett, mintha fogytán lenne az elem. – Ne kérdezzon tőlünk semmit – mondta egy másik sorkatona az ideiglenes konyha előtt. Alkonyodott. Félelmében a táskája száját gyűrögette. Ma már nem juthat vissza. Ötkor lezárják a hidat a Dunán. Aztán életbe lép a kijárási tilalom. – Nem lehet itt összevissza mászkálni – méregette a hadtápparancsnok az asszonyt. – Nem küldött senki – magyarázkodott esetlenül –, csak hátha látta a fiam valamelyik társa, hogyan történt, és talán nem halt meg mindjárt, üzenhetett valamit nekem, elbúcsúzott vagy átkozódott; nem lehet nyitva hagyni a sebeket... – Ismeri a hivatalos jelentést, hogy a fia hősi halált halt, felesleges a részletek felől érdeklődnie, itt egy halál olyan, mint a másik. Egyedül volt. Automata puskából adtak le rá egy sorozatot a gárdisták. A hazájáért halt meg, ebbe bele kell nyugodni. Keressen szállást éjszakára a faluban, és reggel menjen haza – fogta rövidre az eligazítást a hadtápparancsnok. Eltávolodott a sűrűre szőtt mogyoróbokrok mögött. Köztük élt, és mégsem akarnak emlékezni rá. A neve kimondását is babonásan kerülik, mint akiknek rossz a lelkiismeretük. Álldogált a vert falú parasztház előtt. Ahol kutya ugat, ott gazdának is lennie kell. Gyanakodva dugta ki a fejét egy ősz öregember. Hátha befogadják éjszakára, elsorolta viszontagságos útját, itt rekedt a hegyen. – Hajtsa be az udvarra a kocsit, mert reggelre hült helyét találná. Bent, a szobában pattogott a tűz

a sparherben, a petróleumlámpa szentképet világított meg a falon. – Errefelé nem bíznak az idegenekben, ne csodálkozzon ezen – mondta a parasztasszony, és szalonnát, kenyeret, túrót tett az asztalra. – Mikor halt meg a fia? – Tegnapelőtt. – Pedig akkor nem voltak harcok. Csönd szítalta be a szobát. Eszébe jutott, hogy egész nap nem evett. Hallgatta közben, hogyan élnek áram nélkül, elzárva a világtól. A hegyen hallgatnak az emberek, mióta egy cigány lett a területi védelem parancsnoka a faluban. – Nekünk nincsenek előítéleteink, itt mindig is sokféle nép élt, csak a becsület számított. Mindenki ismerte a másikat. És nekünk ettől a csirkefogótól kell engedélyt kérnünk, ha át akarunk menni a hídon. Mást nem írt le életében a nevén kívül. Elzavarták a falu jegyzőjét, és a hivatalt kinevezték stábnak. Ott isznak folyton a haverjaival. Nem tudjuk, ki adott fegyvert ilyenek kezébe. Nem jó szemmel nézték a katonaságot, mert azok véget vettek a fosztogatásnak. Még mindig tart köztük az ellenségeskedés, hogy ki az igazi ura ennek a vidéknek. De lassan nem lesz kik felett hatalmat gyakorolniuk, mert a népek nagyobbik fele átment a határon.

Bekészítették a vizet éjszakára, hogy ne kelljen kimenni az udvarra a kúthoz. Éjfél tájban világítórakéta tűnt fel az égen, mindent meszes fehérre fényesített. – Aki szökni próbál, lelövik – suttogta a robbanások szünetében az öregember. – Aknavetőkkel lövik egymást. Úgy remegnek az ablakok majdnem minden éjszaka. Mintha sohasem akarna véget érni, gondolta magában az asszony. Repeznek szaggatták az ébredéseket, a rövid álmok falán gyűrött képek lógtak. Nem hagyta nyugodni a szabályos időközönként felbukkanó arc,

a felhordott sár, amely beszennyezett mindent. Korán kelt, visszament a katonák szálláshelyéhez. Tarackágyúk között botorkált. Kihaltak látszott a környék. A háborúba menet elhullajtottak madaraikat a fák. – Én hoztam vissza a holttestét – suttogta valaki közvetlenül a háta mögött. Megfordult, és végigmérte a katonát: a fiával egykorú lehetett, még az arcán is hasonló vonásokat fedezett fel. Vagy csak az egyenruhák tesznek mindenkit hasonlónak. – Itt nem beszélhetünk. Hajtsa az autóját a kocsmá udvarába, és ott várjon meg!

Törött tányérok és üvegek a hóban. Bezárt a kocsmá. Negyed órát várt a néptelen udvaron. – Miért csak maga mer beszélni a fiamról? – Mert bajtársak voltunk. Csak úgy lehet az egészet elviselni, ha bízhat valakiben az ember. Amikor idejöttünk, nem ment rosszul a sorunk. Csak szórványos lövöldözések voltak. Feltaláltuk magunkat. Velünk szemben egy elhagyott emeletes ház áll. Horvátok lakták. Oda jártunk száraz tüzelőért. Szépen hasábbá vágva előkészítették a fát meg a több tonna kőszemet télire. Hideg napok jöttek, és vaskályhánkkal jól be lehetett fűteni. Öten voltunk. A területi védelmis tiszt rossz szemmel nézte, hogy átjárogatunk. Nem mertünk szólni róla senkinek, hogy éjszakánként megállt a rendszámtábla nélküli kombijával a ház előtt, és lassan kipakolta: hűtőszekrényt, tévét, plédeket, kristályokat, gobelineket, minden mozdíthatót. A kereskedelmi maffia a válságterületeken összelopott holmit a szerbiai piacon értékesíti. Semmit sem tesznek ellenük. Ugyanolyan fegyvereik vannak, mint nekünk. A parancsnokuk először figyelmeztetett bennünket, csak úgy szívta a szavakat a bajusza alatt mérgében, de nem vettük komolyan. Kitelik tőle, hogy aknát állítson fel a fáskamra előtt. – És akkor aktivizálódott, amikor a fiam ment éppen szénért – szólt közbe az asszony, és úgy érezte, harmadszor hasítja szét a villám. – Lehetett volna bármelyikünk. Aztán megfenyegettek bennünket, hogy hallgassunk az esetről. – Láttam a korporsóban, hogy nem úgy halt meg, ahogy a jelentésben áll. Vizsgálatot kell indítanom! – Semmit sem érne el vele. Kuttyák és tehének éppúgy felrobbannak. Senki sem tudja, ki hova, mit rakott le. Nincs szemtanú. Ezen a vidéken harci egységeket, repülőgépeket „állítanak” és tagadnak le. Mindenki csak átmeneti figura. Vigasztalja magát azzal, hogy szétgurulnak, ha rendeződik a helyzet. Csak egyszer kerülnek színpadra, aztán eltűnnek a szemétkben. Puskával alszom, ellenség mindenki lehet. Fogja ezt az öngyújtót, az övé volt.

Nem látom a végét. Szomorújáték. Visszapergett előtte a táj az övig földbe ásott tankokkal, barikádellenőrzéssel; érkezési sorrendben tűntek el a szereplők, mint a forgószínpadon. Üres dobozokat hagyott maga mögött, bedeszázott, holt tereket, amelyekből sosem épül lobogós jövő. A tetőkön elszakadtak a kábelek, hasztalan csomóztak a póznákon a vezetékek, hogy utolsó igyekezetükkel a semmit továbbvigyék; üzenetek sem juthatnak át a túlsó partra. Maga mögött hagyta a Dunát, a háborúk alattomos cinkosát, amely mindig megkésve fedi fel titkait.

Ferencz Győző

KÖNNYŰ MAGYAR TÍZESEK

- 1 Hajtott régen a csavaroghatnék,
Országúton beborult a kék ég.
Szaladhattam fedelet keresni,
Nem fogta meg a kezemet senki.

Máskor, nemrég, nem leltelek otthon,
Hiába is zörögtem az ajtón;
Felleg-alak ballagott az égen,
Könnye hullott, mire hazaértem.

- 2 Náthás vagyok, csavarja az orrom,
Jó ilyenkor teát inni forrón.
Lázam száll föl, nem kell most a könyv sem,
Párnám gyűrött, rácsorog a könnyem.

KÖNNYŰFÉMSZERKEZETEK A KÖLTÉSZETBEN

Összeszerkeszteni valami vázat,
Ahhoz csak könnyű, fémes elme meg
Huzal kell, cső, lemez – kész elemek,
És nekiláthatsz a csavarozásnak.

Konstrukciód kibír változtatást vagy
Terhelést; sőt, odáig elmegyek,
Hogy működni fog. Ellene lehet
Vetni, mint szokás, hogy ez nem varázslat.

Nem az. Ha szétszereled, mi marad –
A horpadt metrum, tört rag, igető,
Pár alkatrész, mit bárki összerak:

Ábra szerint ellenőrizhető.
De hogy keletkezett a folyamat
Során, s hová lesz a tartóerő?

Háy János

MARLON*: BUDAÖRS FELŐL

Mitévő lehettem volna?
A szél Budaörs felől
becsapta az ablakot.
Gondoltam, elindulok,
s útvát állom: most vagy soha,
belém akad, aki betolakodott.

Vidám török leventék
csapták a veszett forgatagot.
Nyomunkban, ahol csak jártak,
a földön megannyi
gyógyszer olvadozott.
Nyeregből pergették,
szórták, hullasztották,
hogy megbocsátanánk
a száz halálért, mi hajdan volt.

Karneváli víg zöreij:
tódultak a látvány szomjazói,
elől a mindenttudó liftkezelők,
gázosok, gondnokok, díjbeszedők.
Lobogott a lábukon a kopott
otthoni viselet, nadrágok
hatalmas, végtelen mélységű zsebekkel,
számtalan kulcsokkal, szerelő és egyéb
univerzális fegyverekkel.
De futakodtak a nők is,
először az orr s a kéz érkezett,
a hasat meg a zsírt később
csapta előre a lendület.

* A Marlon és Marionból (Háy János)

Merre tartanak a jóságos török leventék?
Tovább Bécsnek, vagy a Szentendrei
úttól visszatérnek? – gondolkodtam,
s közben néztem a gyógyszerевőket:
bugyrok voltak a bőr alatt a húsban,
a tabletták – több évi adag – oda gyűltek.
Módszeresen vagy össze-vissza
raktároztak minden szervhez,
csak a végbélkúpokat lökték fel.

Mitévő vagyok? Mellettem Budaörs
felől elhúznak a lovasok.
Nyomukban: mintha repülőőről
terítették volna a tájat.
A hajdan volt régen holt török vitézek
közül most megannyi újraéledt,
gyógyszert szórnak, s lovuk nyakába
kapják a nőket, akik szépek.
Gondoltam, elindulok, útjukat állom.
A tömbház sarkánál bújtam meg,
s eléjük kaptattam, mikor odaértek:
Szót se merj, kurafi! – kiáltottam a fővezérnek
– Surrantsd át nyergembe e szép magyar leányt!
Ösmerem régóta, Marion a neve, védencem,
s tudd meg, ebhitűvel sosem élhetne! –
és míg beszéltem, gyors mozdulattal
magamhoz rántottam a lányt, akit
a liftből tényleg régóta ismertem.

A vidám török leventék, meglepő,
de nem fortyogtak, hátra se néztek,
elhagyták a Szentendrei utat,
Bécs felé tértek.
Bámultam utánuk egy darabig, intettem:
Isten veletek, török vitézek!
Aztán kantárral igazítottam a lovat,
és elvágattam Budaörsnek.

Marno János

(SZÍN-TANULMÁNY)

halottmás; közben lassú sötét
elindul-e a darab, honnét tudhatnám
annyit látok, hogy a színész a halálán
van, egy másik színész jön, ásít, elsiet
ám minthogy a haldokló szemszöge éppen
egybeesik a nézőével, a kezdet
még most sincs eldöntve; de ne szégyelljem: én
kész vagyok így ülni akármely örökké-
valóságig, bukfenc jégkocka, darab vízkő
zakatoljon a teremtő szíve, az enyém
vesztegzárt játszik, ha halad, visszafelé
vagy végszóra szétszalad, halszem egy vagy-vagy ponton

(PIKARESZK)

a rendőr élemedett korú rendőr
busa szemöldöke, borvirágos orra, rőt
vadhús, kalandregényre, életre száműzött
regényíróra vall, grál nyelvet tud, nem tud, tör
megáll amúgy az ágyam fölött, mely inkább csak priccs
mióta gerincem, azaz nőm gerince egy tele-
fonhívásra becsípődött, a hangnak nem volt, nincs
meg a gazdája, mondhatnám tehát: tehát ön?! ... de
szám nem mozdul... az üveghegy fenyegető...
mikor is feküdtem neki álommunkának ily
balul? ... mit akar ez a csősz pohárhüvely? ...
s honnét e bizsucsend? ... ólomkristálytemető...

„...AZ EMBERHERNYÓ...”

(Kolozsvári Papp László: Malomárok)

ujjamra csavarom a sárt, dehogyis
 önként, magamtól bele nem mentem volna én
 semmi örökléstanba, hanem a költészet
 mely a művelt néppel egyszer már összezárt
 az taszít hazafelé, hernyótalp dübörget
 orrűröm s fülem közt, az ujjam szárad
 légótáskaszíjt babrál, csontszarforma fehér
 a táska vernéé (jules) mert ahol hever
 véres széketbarnán dől ott egy könyvszekrény
 mégis, hogy, hogy sem, könnyen beszélek, öreg
 barátom mialatt a könnyeit nyeli
 fél arasz szivar, harmadfél ivarfelhő

(INICIATÍV)

utálok túlozni, ezért nem állítom
 hogy senkivel soha nem éreztem még együtt
 egyik-másikba valószínűleg belekezdtem
 eljutottam talán az ötödik oldalig
 igyekeztem mit hova tenni, ám oldalt a fal
 nemhogy szigetelt volna, de még szívta is fel
 felém a talajvizet, túlról a dervis bébi-
 zshivaj, ceruzát ragadtam és gyerünk, neki
 a papírnak, délelőtt volt, úgy tíz-tizenegy
 és már izgett a hős a betűk között, ráböktem
 visszaszúrt, seggemben a lázmérő, porlott a hegy
 pár csepp nyál a porra, s forrt velem az árnyék

A magyar new-dada nyomorúságos története

KIÁLTVÁNY HELYETT

POROGI ANDRÁS

Különös és mindenképpen ironikus véletlen, hogy éppen én írok erről.

Tudniillik ellene vagyok mindenfajta művészet- és irodalomtörténetnek. Idegenkedésem praktikus nagyvonalúsággal egyetlen okra vezethető vissza; ezek a tudományok úgyszólván teljesen nélkülözik azt a szerénységet, amellyel ha nem is kívánatos, de némiképp elviselhetőbbé tehetnék jelenlétüket azokon a területeken, amelyeken egyébként semmi keresnivalójuk sincs. Ez persze nem jelenti azt, hogy az irodalom- és művészettörténészek mindegyike jellemhibában szenvedne. Ebben a magyar new-dadáról szóló beszámolóban is előfordul egy barátom, aki véletlenül éppen irodalomtörténész, és alapjában véve semmi kifogásom nem lehet ellene. Ez a barátom különben hivatással magyarázza a szakmájáról hangoztatott lesújtó ítéletemet. Szerinte a reáltudományokkal foglalkozók jó része naiv idealizmussal tekint a művészetekre – már amelyik tekint egyáltalán.

Szívetek mélyén úgy érzitek – fejtegette barátom –, hogy amit a bölcsészek általában művelnek, az nemcsak fölösleges, de férfiatlan is. Talán ez magyarázza, hogy szemetekben a bölcsészgög annyira hasonlít egyes buzeránsok provokatív hivalkodására.

Nem tudom, én ilyen messze nem mennék. Amiként azt sem tudom, hogy a new-dada kifejezés hordoz-e valami művészettörténetileg épkezláb jelentést. Gyanús, méginkább súlytalan, tünik e fogalom a maga naivul avitt modernségével, de megkerülhetetlennek bizonyult számomra, még ha a leírás során kiderül is, hogy voltaképpen semmi közöm hozzá. Leírni is csak azért írom le, mert én voltam a tanú, és ez a tény bizonyos kötelezettségeket ró rám. Noha korántsem vagyok tisztában az esemény sor jelentőségével – ha egyáltalán rendelkezik ilyesmivel –, mégsem vehetem magamra annak az ódiám, hogy a művelt közvélemény érzéketlenségemért vagy maradiságomért megvádoljon.

Nincs okom elhallgatni azt a tényt, hogy csillagfényes téli este volt, amikor a barátaim meglátogattak. Elsőként, körülbelül fél hatkor, a megbeszélt időnél jó fél órával előbb az a barátom állított be, aki nem irodalomtörténész. Gázlarcctáskájából hamarosan lengyel vodka meg három üveg sör került elő.

Ennek a barátomnak avarszín szakáll keretezte az arcát. Idősebbnek látszott, mint amilyen valójában volt; törődött, mély vonásai, sárgult bőre és hibás fogsora valamiképp a tisztátalanság benyomását keltették, nem teljesen alaptalanul. Mélyen ülő, csillogó szeme azonban bizonyos távolságtartást fejezett ki saját testi valójával szemben, amitől tekintete egyesekben könnyen rokonszenvet, sőt bizalmat ébreszthetett.

Miután gondoskodtunk a sörök hűtéséről, barátomat pálinkával kínáltam. Nem volt sok, épp csak a címke alsó széléig ért, így irodalomtörténész barátomnak már nem jutott. Ő valamivel hét előtt érkezett, egyik kezében egy palack különleges minőségű, száraz fehér bor, a másikban egyetlen szál vörös rózsza, a „ház asszonya” számára. Tudniillik jelen volt még a feleségem is, de beszélgetésünk első szakaszában, körülbelül fél kilencig a gyerek fürdetésével és lefektetésével foglalatalkodott, azután melegszendvicseket készített.

És még valami, ami fontos. Lakótelepi lakás a miénk, közismerten vékony falakkal; ez a tény mindenestre szakállas barátom kezére játszott a továbbiakban. Rádadásul, ha nyitva van a szobaajtó – és majd mindig nyitva van –, akkor az ajtó nélküli spájz szellőzőnyílásán keresztül közvetlen összeköttetésben állunk a véccével. A bűdös ugyan nem jön be, de ha légfrissítővel alaposan befűjjük a véccét, a szobában is érezni a fenyő- vagy a levendulaillatot. A szagtalanító spray használata viszont elengedhetetlen, csak ezzel tudjuk ugyanis semlegesíteni a véccénk kiirthatatlan bűzét. Ám hogy az olvasó ne essék tévedésbe, szükséges leszögezni, hogy nem szarszagról van szó. Az ugyanis intenzív, de gyorsan illanó, a mi bűzünk ellenben, ez a közelebről meghatározhatatlan forrású savanykás rothadásszag nagyon is makacs, mondhatnám alattomos bűz volt. Pedig mindent megpróbáltunk már, hiszen feleségemmel mindig nagy gondot fordítottunk a tiszt-

taságra. Hiába hypóztuk át többször a kagylót, a követ, a csempét, a műanyag üllökét; hiába alkalmaztunk dán és nyugat-német tisztítószeret és maró hatású vegyületekkel hiába távolítottuk el a vízkövet a belső felületekről, mindez mit sem használt. Még vázlatot is készítettem, hogy annak a segítségével megtaláljam a bűz kútfejét, persze eredménytelenül. Ez a bűz még a különböző szagtalanítókon is keresztül hatolt, egyedül a spray volt ideig-óráig megfelelő eszköz. De ha a bűdös nem is, bizonyos zajok olykor mégis elértek a szobába.

Ezen az estén a levendulaillatot csakhamar elnyomta a cigarettafüst. Szakállas barátom egész idő alatt dohányzott, néha én is csatlakoztam hozzá, jóval mértékletesebben. A vodkából viszont mindhárman ittunk, így a vacsoráig el is fogyott az üveg fele.

Eképpen kezdődött a magyar new-dada: beszélgettünk.

Azokban az időkben Magyarországon az értelmiségnek nevezett embercsoportnak – amelybe szegről-végről, inkább csak a barátaim révén én is tartoztam – legkedveltebb műfaja a beszélgetés volt. Hogy ismét irodalomtörténész barátomat idézzem: legtöbbször számunkra az egyetlen az általános tehetetlenségben, és még legcsmörletesebb óráiban is létünk illúziója; igazi iskolánk, erőtlenségünk, közös szegényünk és menedékünk.

Szóval beszélgettünk. Beszélgetésünk aktuális szellemeskedéssel kezdődött, magán- és közéleti hiábavalóságokkal folytatódott, és csak vacsora közben vett végzetesnek nevezhető fordulatot.

Fölmerült ugyanis az a könnyelmű párhuzam, hogy a magyar konyhaművészet irányát éppen úgy a nyugati fejlődés, vagy ha jobban tetszik: a nyugati divat határozza meg, mint a képzőművészetekét, a zenéjét és persze az irodalomét is. Szakállas barátom tiltakozott a divat kifejezés ellen, legalábbis ami a művészetekét illeti. Szerinte a művészetek fejlődésének ugyanis belső logikája van, tehát ilyen értelemben független a nyugat-keleti felosztástól. Az más kérdés, hogy gyakorlatilag nyugaton jelentkeznek előbb az eredmények, de ez csak attól van, hogy keleten a fejletlenebb társadalom nem hagyja kibontakozni az egyént, meg az állam is elnyomja a szabad gondolkodást. Ezért van, hogy nyugaton kezdődik az egész avantgarde; a kubizmus, a fauvizmus, a szürrealizmus, a szuprematizmus, a futurizmus, az expresszionizmus, a konstruktivizmus.

És a szintetikus kubizmus – folytatta másik barátom – meg az absztrakt expresszionizmus; a pop art és az op art; a minimal art, a video art, a colour field, az action painting, a post-painterly abstraction, az action piece.

És hol marad a happening, a performance, a body art, az újszenzibilitás és az újszubsjektivitás; az egész transzavantgarde?!

És a sharp-focus-realism?

Meg a szocialista realizm?

Az keleten, az keleten! Mint a leninizm.

De a rayonizmus tényleg keleten!

Viszont nyugaton a ready-made, a hard edge, a combine painting, a dada, a ju-ju, a dip the fly...

Nem beszélve a spurensicherungról!

Szóval itt fejlődés van – vette vissza a szót szakállas barátom –, a divat azért rossz szó erre. Ha keleten születne valami előremutató, a nyugat venné át.

Vitatkozom – jelentette be irodalomtörténész barátom. A keleti, mondjuk, magyar művész legnagyobb átka a perifériális helyzete. Az új irány ugyanis mindig a centrumban születik. A perifériákon fölbukkanó potenciális irányok – legyenek bár zseniális művész termékei – csupán helyi érdekű félrecsúszások lehetnek a művészeti tudományok szemében. Egy perifériális művészt, legyen az magyar, bolgár vagy macedón; alkosson lasiban vagy Krasznodarban, csak a nyugati fejlődés igazolhat. Különben dilettáns, rosszabb esetben örült, legrosszabb esetben pedig jelentéktelen, provinciális kismester. Akkor neveztetik csak nagy művésznek, ha elsajátítja és lehetőleg konstruktívan alkalmazza a centrum éppen időszerű toposzrendszerét, megfűszerezve némi egyéni, esetleg nemzeti vagy folklorisztikus ízzel. Ezt nevezem én divatnak. Éppen ahogyan a külvárosi üzletek és presszók utánózzák a belvárosiakat. Szánalmas ez, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezek a külvárosi presszók is lehetnek boldogságunk szinterei, már ha ilyesmiről egyáltalán beszélhetünk, hogy boldogság. De hát a centrumnak ehhez már nincs köze.

Minő kristálytisztá érvelés! Lakótelepi szobánkat fény árasztotta el. Irodalomtörténész barátom tweedzakója belső zsebéből előhalászta pipáját, megtömkölte holland dohányval, rágyújtott, és elégedetten hátradőlt.

Szakállas barátom, aki az imént még türelmesen kicsalogatta az utolsó csepp bort is az üvegből, most indulatos lett. Szerinte cinikus dolog ez a centrum-külváros összehasonlítás. Elég primitív felfogása ez a

művészetnek. Aki ilyet mond, az lehet, hogy ért a történelemhez, meg talán valamit az irodalomtudományokhoz, de magához a művészethez nem. Vagyis épp a lényegét nem értitek!

Miért, mi a lényeg? Meg tudnád mondani?

No, ebből látszik, hogy nem értesz semmit, hiába vagy irodalom-izé ... lószar.

Nem hiába – szóltam én is, mert a jó házigazda szellemes.

Hiszen – folytatta szakállas barátom anélkül, hogy kizökkent volna a lendületből – hiszen éppen az a lényeg, ami mondhatatlan!

Csakhogy ez bármiről mondható!

P isilni kell. Irodalomtörténész barátom rövid időre elhagyta a színt, éppen jókor; szakállas barátomnak már nem volt mondható mondandója. A csendet feleségem törte meg, szakállas barátom magánélete felől érdeklődött, hogyan alakultak bizonyos dolgok, amióta nem találkoztunk. Barátom nem volt igazán készsleges, jöllehet a feleségem minden elvárhatót megtett, nem illetheti őt utólagos szemrehányás. De már jött is vissza a másik, és rózsaszínre mosott kezeit dörzsölgetve új mesébe kezdett:

Halljatok csodát! Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy labirintus. Egyszóval van. Szabadtéri persze, de esőben is üzemel. Az éghajlat viszont olyan, hogy évekig nem esik. A felhőtlen, ragyogóan kék ég alatt három-négy méter magas falak. Meszelt, egyenetlen vályog, néhol derékmagasságban szabálytalan koszsávok. Akár valami istálló. Mivel a nap látható, még azt is lehet tudni, merre van kelet és nyugat, ám majd ki fog derülni, hogy ez a tudás mit sem ér. A talaj jó részt homokos, sok kavicssal meg szalmával. A homokban néha egy-egy ganajtúró siet keresztül, olykor valami futrinkaszterű bogár, a sarkokban ismeretlen állattól származó száraz ürülék. A falon legyek pihennek, zümmögésük hosszú szüneteiben teljes a csend.

De hajnaltájt, amikor a hőmérséklet fagypontra süllyed, egyszerre morajlás hangzik.

Távolsága és iránya megbecsülhetetlen.

Forrása ismeretlen.

Állat-e vagy tenger? Isten hangja vagy fanatikus hívek imaéneke?

A labirintus a tapasztalat számára végtelen. Napokig mehatsz, hetekig kutathatsz, hónapokig, évekig bolyonghatsz a tűző napsütésben és a csillagfényes fagyban, mindhiába. Míg aztán egy déli órán egy nagyobb, négyzet alakú térségre érkezel. Illetve inkább nyolcszög alakúra.

Mért nem jó a négyyszög? – okvetetlenkedtem.

Hát mért? Ezt talán neked jobban kéne tudni. A labirintusokat általában úgy tervezik, hogy a közepük nyolcszög alakú. Elképzelhető, hogy van jelentősége.

Nem tudom, még sosem terveztem labirintust.

Szóval úgy tűnik, ez a nyolcszög a középpont. A nyolcszög egyik falánál deszkából ácsolt, oltárszerű emelvény áll. Kicsit alacsonyabb talán, úgy combközépig érhet. Közelebb lépve láthatóvá válik, hogy ennek az alacsony oltárnak a közepén kör alakú, körülbelül fél méter átmérőjű lyuk van. A lyukon fedő, ugyancsak fából. Akár falun. Annak, aki felemeli a fedőt, alig elviselhető látványban van része. Úgy érzi, hogy a kitáruló tér iszonytató perspektívájától kizuhan belőle a szíve. Azontúl már csak a falak mellett mer osonni, tenyerét az egyenetlen vályogra tapasztja. Olykor lekuporodik valamelyik sarokba. A deszkaalkotmány ugyanis nem más, mint ablak egy másik világra. Lenézve ugyanolyan labirintusra látni, és a lenti labirintus egy pontján nyilván ugyanolyan nyolcszög alakú térség van, hadd ne folytassam.

Vége?

Nem, nincs vége.

Ez viszont elfogyott! Valóban, nekem már csak fél pohárral jutott, a feleségemnek meg éppen semmi, de ő amúgy sem szerette a vodkát. Szakállas barátomnak egyébiránt maga felé hajlott a keze; igaz, miközben töltött, egyszeremind a mesét bírálta: ócska posztgiccs, hogy súlyosabb szavakat ne is használjon; ügyes, de végül is túró stb.

Be kell vallanom, hogy a vita elkövetkező részét kissé egyoldalúan őrizte meg emlékezetem. Szakállas barátom fejtegetései ugyanis megjegyezhetetlenül ágagtak szerteszt, olyan zavarosan és unalmasan, hogy időközben feleségem és másik barátom, alkalmasnak tartván a pillanatot, átvonultak a gyerekszoba sötétjébe szemrevételezni, milyen édesdeden aluszik pufók gyermekecskénk.

Talán legtöbbet a lázadás szót emlegette szakállas barátom, mint a művészet értelmét. Ez nyilvánvalóan magába foglalja a divatok elleni lázadást is. Vagyis a művészet éppen a divat ellentéte! A művészet evolúciója pedig a lázadás evolúciója! Hasonló kijelentések következtek még, és mindez eléggé soká tarthatott, mert a tükörben addig szemlélhettem barátom tarkóját – álságosan elnézve az arca mellett –, míg egészen jól emlékezetembe véstem ritkás hajának kusza részleteit, sőt, még néhány valószerűtlenül nagy korpada-

rabka elhelyezkedését is. Ez volt a lapály, a remélnél kicsit előbb. És italunk se volt már. Barátom unszolására aztán mégis találtam a konyhában egy félüveg borzalmas narancslikőrt, de ebből aztán csak ő ivott, azokban a ritka pillanatokban, amikor éppen nem beszélt. Végül irodalomtörténész barátom szakította félbe; visszatérése pillanatában jó stílusérzékkel csak ennyit mondott mosolyogva: Szamárság.

Szakállas barátom ettől a mondat közepén elhallgatott, és nem szólalt meg egészen a végkifejletig. De én sem voltam eléggé mértéktartó. Kijelentettem, hogy nem látok lényegi különbséget az egyes művészeti korszakok toposzrendszerei között. Ahogyan egy időben hájgurkás puttókat meg madonnákat volt szokás festeni, úgy később színes háromszögeket vagy egyéb síkidomokat. Egykoron mindenféle érzeményekről zengett a dal; holdvilágos vagy csillagfényes éjkekről, a lelkek nemes vonzalmáról, a hon egykori dicsőségéről meg ilyesmikről; most a kommunikáció lehetetlenségéről, az anyagcseréről, szexuális problémákról meg különféle labirintusokról készülnek szövegek. Mármost én tagadom, hogy ma aktuálisabb lenne egy puttónál a labirintus, vagy egy háromszög egy rózsaszálnál.

„Egy rózsaszál szebben beszél, mint a legszerelmesebb levél” – dúdolta irodalomtörténész barátom. Ezen aztán nevtünk, nem mind. De irodalomtörténész barátom ismét komolyra fordította a szót.

Kihagyod a számításból, hogy vannak bizonyos társadalmi összefüggések.

Persze hogy vannak. Utólag. Tudniillik marha sok, talán végtelenül sok összefüggés van, de csak utólag derül ki, hogy melyikük bizonyul lényegesnek. És ki dönti el, mi a lényeges? Az egyetlen mérce, ha művészetről beszélünk, az úgynevezett hozzáértők ítélete. Ám éppen itt van a bökkenő, ezek a bizonyos szakértők ugyanis alig látnak ki esztétikai rendszerük labirintusából. Még hagyján, ha csak a kor előítéletei irányítják őket, de sokszor egyszerűen csak az ösztön, a bandába tömörülés ösztöne.

Ez végsősoron ócska relativizmus.

Na és ha az?

A pillanatnyi szünetben szakállas barátom is megszólalt, pisilni kell, válaszolta, amikor megkérdeztük, hogy hová indul. Tudniillik kicsit sértődöttnek látszott. Nem találta meg mindjárt a vécét, hiába szólunk utána, először a gyerekszobába nyitott be. Távozása mindenesetre megszakította a vitát, távoli tévéhangok szűrődtek a csöndbe, a vécé felől pedig valami halk csorgás.

Aztán elkezdődött. Egy hangos büfögéssel, amely – hála a plafonig érő csempézésnek – olyan ércesen szólt, mint a harcra hívó trombitahang. Rögtön ezután félreérthetetlen zajok következtek, ezekről itt elég annyit megjegyezni, hogy szakállas barátom viharos székeléséről tettek tanúságot. Mi eközben hirtelen társalogni kezdtünk, folytattuk a már megkezdett témát; művészeti kérdésekről folyt a szó. Feleségem, egészen váratlanul, Michelangelóról kezdett beszélni, amivel kapcsolatban én is tettem néhány megjegyzést, legalábbis az erőfeszítésre emlékszem.

Jóllehet a továbbiakban beszélgetésünk egyetlen célja a vécéből hallatszódó hangok leplezése volt, egész figyelmünk, természetesen, éppen ezekre a hangokra irányult. Illetlen és egyben förtelmes is volt az a majdnem zenei változatosság, amelyet szakállas barátom bélműködése produkált. És minél nagyobb volt az erőfeszítés, amellyel figyelmünket az illő irányba kényszerítettük, annál sikertelenebb is, persze. Néhány cselvetés is nehezítette a dolgunkat, apró szünetek papírzörgéssel, hogy aztán elhallgatásunk pillanatában egyszer csak: BRUTTY! stb... Így aztán csak akkor nyugodtunk meg, amikor végre az öblítőtartályból kiáramló víz megnyugtató zúgása-csobogása hallatszott a vécé felől.

De szakállas barátunk nem jött ki.

Amikor pedig a csobogás-csörgedezés végképp elhalt, megköszönte a torkát, és elkezdte a szorzótáblát mondani. Az egyszer egytől egészen a tízszert tízig, egyenletes tempóban, majdnem hibátlanul mondta, csak a hatszor hétnél vétette el a számolást, de azonnal ki is javította önmagát. Eleinte a hangja is nyugodtnak tetszett, utóbb azonban el-elfulladt, a vége felé többször köhögnie kellett. Ez a szórványos köhécselés, amint kimondta a százat, heves köhögéshorogammá fokozódott, míg nem a száraz köhögések mélyéről jövő öklendezéssé váltak. Mintha főzeléket öntöttek volna a kagylóba.

Hány – állapította meg a feleségem.

Bólogattunk.

Szenvedve hányt, nyögve, levegő után kapkodva. Mikor befejezte, hosszasan lihegett, aztán kifújta az orrát. Sokat ivott.

Öszeivott mindent...

De alighogy kimondtuk, egyszerre iszonytató, nem is emberi sikoly hallatszott a vécé felől. Egész pontosan két sikoltás; az első, rövidebbet követte egy valószínűtlenül elnyújtott; mintha egy nagybajfajú lény éppen ráébredne valami szörnyűségre, például, hogy ölik.

Aztán valami nekicsapódott a vécéajtónak.

Akkor már mi is ott voltunk, a feleségem pedig a gyerekoszobában, mert fölsírt a gyerek.

Mi baj? Jól vagy? És rángattuk a kilincset.

Bentről most mindenféle gyanús hang hallatszott: intenzív mozgás, vergődés, nagy vetődések, hangos koppanások az ajtón és a falakon; furcsa, többszólamú lihegés, nyögések, melyekbe olykor morgás is vegyült. Küzdelem folyt odabenn, a hangokból ítélve egészen elkeseredett. Ott szorongtunk az ajtónál, tehetetlenül, és éreztük, hogy belülről valaki nekifeszíti a hátát, úgy küzd az ismeretlen támadóval, miközben már rikácsolás is hallatszott, és – mintha valami nagy madár lett volna benn – szárnycsapások zaja.

De ez sem tartott sokáig. Egy kiáltás, és átzuhantak a helyiség másik oldalába, valószínűleg rá a kagylóra. De ugyanabban a pillanatban még, mintha valami titkos kapu is megnyílt volna a véce tülósó falán. Éreztük, hogy az ajtót, amelynél álltunk, friss szélroham feszíti meg, és egyszerre hatalmas zúgás támad, akár ha tenger morajlott volna az ajtónk túloldalán.

Érzed?

Ez lehetett az a pillanat, amikor irodalomtörténész barátom – későbbi bevallása szerint – tengerszagot érzett. Valamely északi tenger szagát.

Már egyikünk sem rángatta a kilincset. Megjijedtünk a hatalmas tértől, a mélységtől, amely mintha kiszippantotta volna a küzdőket, ki a véceből valamely más dimenzióba, szakállas barátunkat is. Ez a gyanúnk később beigazolódott, amikor egy csapásra minden abbamaradt.

Csend lett, nagy.

Mi van? Ott vagy?

Nyisd már ki!

Mit hülyéskedsz?! Legalább mondj valamit!

Csend, csend.

Szólongattuk és vártunk, vártuk és szólongattuk, hiába. Így telt el annyi idő, amennyi még tűrhető volt, de aztán, mert semmit sem tenni mégsem lehetett, otthagytam az őrhelyünket, hogy megfelelő szerzőszámok után nézzek. Amikor egy alkalmasnak látszó feszítővással visszatértem, irodalomtörténész barátom – aki a fülét az ajtóra tapasztva hallgatózott – ujjával csendre intett.

Hallo!

Nagyon nagyon messziről, olyan halkán, mintha több lakásnyi távolságból jönne, tompa, szaggatott sírás hallatszott. Talán egy perc is eltelt a bizonytalanságban, hogy csak képzelődés az egész. De a hang lassanként erősödött, bizonyossá vált. Aztán az is, hogy a véceből jön. Ugyanakkor viszont kétségünk támadt – és ez a kétség a hanggal együtt erősödött –, hogy vajon nem elfojtott és elő-előtörő nevetést hallunk-e?

Bekopogtam, sokadszorra már.

A sírás – nevetés (?) – erre nyomban abbamaradt. Mintha a hang forrása ráeszmélt volna, mi is ott vagyunk. Némi motoszkálás következett, a kulcs megfordult a zárban, és szakállas barátunk kilépett a véceből.

A további részletek már nem fontosak. Néhány mellékkörülményt azonban szükségesnek tartok mégis megemlíteni, amelyek az esemény sor megtételekor esetleg némi jelentőséggel bírnak. Elsőként tán azt, hogy szakállas barátom külsején alig látszottak a tortúra – vagy produkció (?) – nyomai. Talán némileg sápadtabbnak tűnt a szokottnál, homlokán vékony karcolás, szakállában száradt hányás-nyomok, semmi több. Megszólalni pedig csak egyszer szólalt meg azon az estén, csendünket kérdésnek értelmezve:

Ez volt a magyar new-dada – mondta.

Végül lekísértem őket a buszmegállóba, az utolsó buszhoz. Felhőtlen, téli éjszaka volt. A csillagok jelesen ragyogtak ránk, akárcsak az utcai neon, és olyan tiszta volt az ég, hogy egyszerre föltárult a valóság; nem boltozat, de végtelen térség van körülöttünk. Látva láttam, hogy a csillagok térben helyezkednek el, egyik közelebb van, a másik távolabb, és ettől a fölismeréstől egyszerre megszűnt a fönt és a lent, s úgy éreztem, hogy a semmi ölel körül, és nem *állok* többé a földön, hanem *belelógok* az űr végtelenjébe, az épületekkel, a lámpákkal, a közeledő busszal, szakállas és irodalomtörténész barátommal együtt. Szóval szíven ütött ez a kozmikus perspektíva, elérzékenyültem tőle, és az érzelmes hangulat még hazafelé is tartott. Váratlanul költőnek képzeltem magam, olyan költőnek, aki éppen nem talál szavakat. Ráadásul – részben a hidegtől – a szemem is könnyes lett akkor.

Nem szégyellek erről írni, hiszen nem irodalom ez, csak tudósítás, ahol is a legfőbb szempont a tárgy-szerűség, természetesen. De hogy ebben az egészben lehetett valami, azt bizonyítja szakállas barátomnak egy

utólagos megjegyzése, amit a buszban tett, és amelyben állítólag – irodalomtörténész barátom szerint az ő meséjére utalva – gyanúsítette az állócsillagokat.

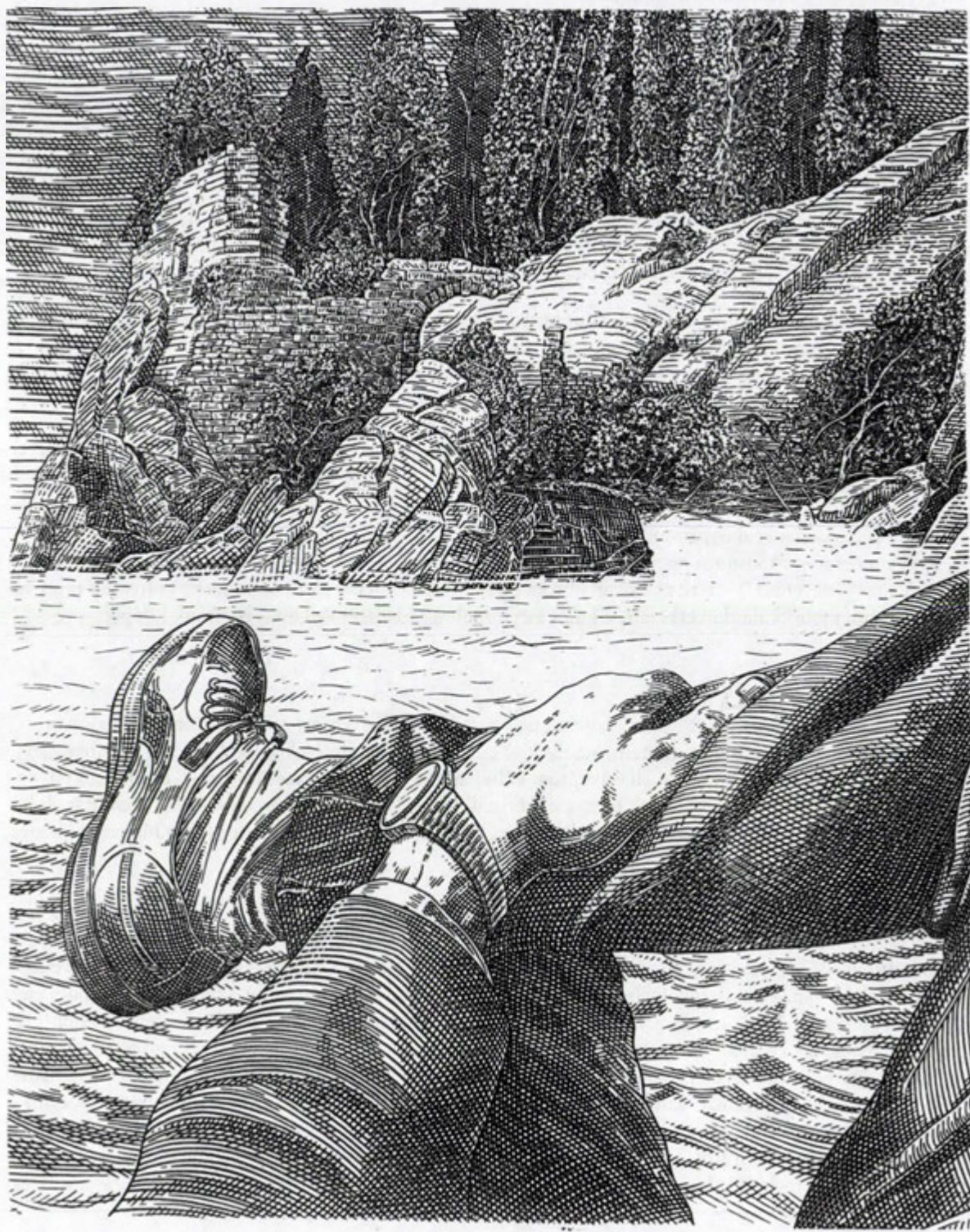
Ezt persze én már nem hallottam. Hazamenet kellemesen vacogott a fogam, őriztem a hangulatom, így akartam elaludni.

Otthon meleg és hypószag fogadott. A feleségem a fürdőszobában állt, és egy műanyag vödörbe forró vizet eresztett. Égtek a villanyok.

– Meddig? Meddig még? – kérdezte. – Mikor hagyjátok már végre abba?

Aztán elzárta a vizet, és ment a vécébe takarítani.

(Ehhez még csak annyit: a kagyló, a kő, a csempe, az ajtó belső oldala, még az öblítő tartály is – mindez hagyján; de hát a plafon is! A plafon!)

Robert Wrigley

A TŰZ SZERELMESE

- 1 Szénaszag, pézsma-nedves, a lótrágya
fanyar-édes aromája. Éjszaka.
Az őr egyszer, tízkor elhalad,
majd becsoszog a lelátó alatti portára
s elalszik. A rádiót a St. Louis-i

éjszakai műsorra állítja. Mikor csöng
a telefon, a hívó azt gondolhatja,
lehetetlen ilyen visítózás, ordítózás
közepette aludni.

Felmászom a kerítésre, drótlánc,
nálam jóval magasabb, az utolsó
harminc centin ferdén szöges,
leugrom, mint húsz éjjele mindig,
s szellemként járok az istállók között,
mint jelenlét, melyet majdnem elismer
itt egy halk nyihogás, ott egy bólintó horkantás
vagy szusszanás, s mindenhol a lélegzés,
óriás és sötét, forró és fojtón szexuális.

Úgy érkezem hozzájuk, mint egy álom.
Oldaluk megrándul a kezem
érintésétől – hirtelen, jelentéktelenül, erősen.
Képzeld el ekkora pontosságot
a testedben, mint ahogy a hegy
tudja, ha kövéből lehasad,
s az éjjeli ég a leggyöngébb csillagával
hunyorít ide billiók közül. Egész éjjel
örködik, hogy kivegyem suttogását: tűz van.

ROBERT WRIGLEY amerikai költő 1951-ben született, 1985-ben elnyerte a Poetry Society of America által adományozott Cecilia B. Wagner díjat. Itt közölt versei az 1990-ben megjelent *Moon in a Mason Jar* című kötetből valók.

2 A széna túlvilágot. Az öngyújtómtól
 felugrik és elnyúlik, fénylik,
 mint a zsokéruha, az üres hátsó
 rekeszek gyorsan felragyognak. Már
 tudom az alacsony fényből, a topogásból és nyerítésből,
 hogy a terror terjed a füsttel.
 Egyik a másik után kezd hánykolódni,
 szemük fehérje villan a lángnál,
 rémület-ütötten rúgják a rekeszek ajtaját.

Kint a kocsik közt rejtőzöm.
 Elrohan mellettem az őr, kulcsai
 csörögnek, mint királyi jelvények. Azt mondja
 a csillagoknak: „Jaj, édes Istenem...
 Jaj, édes Istenem...” S bent a lovak
 megvadultak, az izmos nyakak csavarodnak,
 kényes paták dörömbölnek a szürke,
 makacs palánkon: a sok csődör,
 a csikók, a kancák kísérteties álmái.

HOLD A BEFŐTTESÜVEGBEN

Akár vágyhattál is rá,
 a kékarcú légvár-építőre.
 Kigúnyol a pénz, eltelt megint
 egy év, s rajtad mégis ugyanaz a kabát,
 agyonhordott ruhák, szemöldököd
 ráncba faragva
 míg telefonon sürgeted a többi rossz adóst.

Bánd a negyedik gyerek születése napját,
 még jobban bánd az első napot.
 Mosóvízben ázik szét kezed,
 a körmöd törött. S mindennek dacára
 nincs értelme a boldogságnak,
 nincs feloldó öröm, mikor izadtan
 felrakod az utolsó befőttet
 a kamrapolcra, s visszalépve megnézed
 a sárgás barackot, cseresznyét,
 a körték hűvös holdcimpáit,
 s a fedelek kíséretét, ahogy
 süvítvé szorosra záródnak.

SZÍVROHAM

Ahogy szőke kisfiát dobálja
a magasba, érezni kezdi
a lassú reszketést, egy el-
szabadult rész önálló lüktetését,
mintha egy kakas ugrana
önkéntelen minden árnyék után.

Bal lapockája alatt van,
radarernyő tárgyképe, s a férfi
szárnyra gondol, arra, ahogy fia
felrepül, lerepül, kézről, kézbe.
Gyermekének arca-változása
megneveteti: feldobáskor,

elkapáskor víg, a csúcson szin-
te rettegő. Minden dobás ilyen.
S minden dobás jön észrevétlenül,
újra meg újra, emelkedés-esés,
mint a légzés, újra vígság,
félelem, sikoly, kacaj,

mígnem elmosódik a világ
körötte, karja ó-
lom, elzsibbadt, s tudja,
nem nevet, hanem
zihál már, tudja, hosszú
percek óta tartja karján

kisfiát, s nem dobja fel.
Térdre rogy, fia feláll,
támogatja, látta már a férfi
ezt az arckifejezést:
nem félelem, nem vígság, nem is félreértés,
de hirtelen tudás,

melyre minden fiú rálel
egyszer, mikor minden más mindegy –
a haláltudat, a halandóság
bűze – egy pillanatdarab
melyet a gyermek is ért, mikor
apja maradna még, de nem lehet.

FORDÍTOTTA NAGY ÉVA

VÁLOGATÁS A
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
1992. I. FÉLÉVI ÚJDONSÁGAIBÓL

Weber, Max:
**Gazdaság és
társadalom (II. kötet)**

Ára: 580,— Ft

Max Weber monumentális munkája, a "Gazdaság és társadalom" először 1921-ben jelent meg német nyelven. Weber teljes munkásságához hasonlóan e művét is két hullámban ismerhették meg az olvasók. Először többnyire válogatás formájában fordították le, majd a szociológia iránti érdeklődés növekedésével egyre nagyobb igény mutatkozott a teljes anyag közzétételére.

A kiadó a "Gazdaság és társadalom" eredeti két vasos kötetét öt kötetre bontva kívánja megjelentetni. Az I. kötet 1987-ben látott napvilágot, s a szociológia alapvonalait, terminológiájával foglalkozik, majd ezt fogják követni a jog, az uralom és a város és állam szociológiáját kifejtő kötetek. Az egyes kötetek önmagukban is szerves egészeget alkotnak, így megjelentetésük időbeli egymásutánisága nem akadályozza megértésüket.

Eliot Aronson:
A társas lény

(The Social Animal) 4. kiadás

Ára: 560,— Ft

A kiadó gondozásában negyedik alkalommal kerül kiadásra Aronson világszerte ismert munkája. A társas lényben Aronson professzor — aki az amerikai szociálpszichológia egyik legrangosabb képviselője — áttekintést ad tudományágáról, könnyed és színes stílusban, de mindvégig ragaszkodva humanista eszményeihez éppúgy, mint a tudományág szakmai és etikai következményeihez.

Aronson könyve a szociálpszichológia munkáktól eltérően csöppet sem száraz olvasmány. A szerző szelletes, élvezetes, egyéni stílusban adja elő mondani valóját, és remek didaktikai érzékkel varázsolja „izgalmas detektívregénye” a valóságban esetleg csak a tudós számára érdekes kutatásokat.

Aronson mint tudós nem moralizál. Éppen ellenkezőleg: arra törekszik, hogy a „társas lény” életének jól ismert jelenségeiről lerántsa a mindennapi tudat racionalizáló működése során előálló evidenciákat.

Nyitrai Réka:
**Település / közgazdaság
/ kultúra**

(Fehéren feketén)

Ára: 150,— Ft

Nyitrai Réka egy új és igencsak szükséges szemléletmód és magatartás alapelemeit vázolja fel könyvében. A társadalmi-gazdasági-kulturális egységeként kezelt település — falu, község, kisváros, város — autonómiájáért, méltóságáért emel szót. A természettel és saját magukkal harmóniában élő, saját megélhetésüket és jólétüket ily módon megteremtő, önszerveződésre, önzagatásra képes kisebb-nagyobb közösségek természetföldrajzi és civilizációs, szociális és lélektani tényezőit és összefüggéseit elemzi.

Pejovich, S.:
**A tulajdonjogok
közgazdaságtana**

(Fehéren feketén)

Ára: 110,— Ft

Ez a kis könyv a közgazdaságtan jelenleg talán legdivatosabb, az intézmények és intézményrendszerek mikroökonómiai elemzéséről ad igen színvonalas áttekintést. A tulajdonviszonyok célszerű reformján töprengő szakembereink is úton-útfélen beleütköznek azokba a kérdésekbe, amelyekre épp a tulajdonviszonyok közgazdaságtana adja meg a választ.

A tulajdonjogok közgazdaságtanának fő kérdése az, hogy a haszonmaximalizáló ember közgazdasági viselkedéséből kiindulva hogyan értelmezhető az intézmények működése, változásai, milyen következményekkel járnak a reformpolitika intézményteremtő, átalakító törekvései. Elemzi a kötet a tulajdonviszonyok hatását az erőforrások allokációjára, a gazdaság társadalmilag optimális működésére. Különösen izgalmas elemzést kapunk arról, hogy az egyszerű piaci cserét miért váltja fel a vállalat, a piaci hatások eredményeként hogyan alakulnak a vállalatok belső viszonyai és struktúrája.

A KÖTETEK MEGRENDELHETŐEK A KIADÓ CÍMÉN

1054 BUDAPEST, NAGYSÁNDOR JÓZSEF U. 6.

Borravaló

TADEUSZ RÓZEWICZ

Fjodor Mihajlovics a bulvárra néző ablaknál ült, odakint élénken áramlott az ember- és járműfolyam, néha végiggördült az úton egy-egy hordókkal megrakott, súlyos söröskocsi, a nagy testű igáslovak, melyeknek fából faragott kumetjeit a serfözde címere ékesítette, óriási zajt csaptak patkóikkal a kövezeten. Fjodor Mihajlovics hol összekulcsolta, hol ökölbe szorította ujjait, nyirkos és meleg tenyere úgy ingerelte, mintha valaki idegen érintette volna a kezét. Zakóban ült, észre sem vette, hogy a gallérja feltűrődött. Anya még előző nap elkezdte stoppolni a kabátját, ügyesen és szaporán csinálta, de nem tudta befejezni, jókedvű volt, és megbocsátotta a tegnapi veszteséget, épp csak megfenyegette Fjodor Mihajlovicsot az ujjával, mint édesanya a rakoncátlan gyermekét. Fjodor Mihajlovics zsebében akadt még némi aprópénz, bizonyára kitelik belőle egy csésze kávé és némi borraivaló a felszolgálónak... A svájciaknak, a franciáknak, a németeknek, egyszóval a Nyugat népeinek a vérében van a borraivalóvárás. Az oroszok „nagyvonalúbbak” – ők azt szeretik, ha megvesztegetik őket, csak minél nagyobb legyen az összeg, amelyet azután fesztelenül elfogadnak. A nyugati lélek szinte összenőtt ezzel a „donner un pourboire”-ral. Úgy érzi az ember, hogy ők mind, a pincértől és a hordártól kezdve egészen a püspökig és az elnökig, mind-mind a „pourboire”-t várják. Fjodor Mihajlovics a kezét dörzsölgette, és várta a pincért. A helyiséget – valószínűleg takarékosságból – nem fűtötték és nem világították ki, holott eléggé hűvös nap volt. Alig akadt egy-két vendég, a terem távoli sarkában, a zöld pálma alatt egy férfi ült, akit szétteregetett újságja egészen eltakart. Csésze és kávéskancsó állt előtte.

A másik oldalon, az ablak tájékán egy idős hölgy ült, fehér szalaggal megkötött, óriási rózsaszín kalapban, a kalap karimáján tarka madárkák fészkeltek, virágok és zöld levelek közé fonódott piros meggysemek díszlettek. A hölgy apró kortyokkal itta a kristálypohárkába töltött likőrt, és piskótával etette lapos orrú kiskutyáját. A pincér – termetes, kövér férfi – rámosolygott a kutyusra, még integetett is neki, de a kutyust is, a hölgyet is hidegen hagyta a pincér alázatos hízelgése. A pincér a mennyezetet bámulta, amelyen egy magányos légy gubbasztott, és rá se hederített az ablaknál ülő külföldire, aki tört németséggel szólította őt. A pincérnek nem tetszett a felhajtott gallérú zakóban üldögélő férfi, elhatározta, hogy „móresre tanítja”. Fjodor Mihajlovics türelmetlenül krárogott, orra alatt néhány szót motyogott azon a barbár, komikus nyelven. A vendég és a pincér között nőttön-nőtt az ellenszenv, az ingerültség. Néha minden különösebb ok nélkül is bekövetkezik az ilyesmi, vagy az ok mélyen rejlik az emberi agy ama részében, amely a legtöbb sejtjét őrzi valamely csúszómászonak, hullőnek vagy barlangi ősembernek. Nincs különösebb jelentősége annak, hogy ezek a lények házikabátot, mellényt, pantallót viselnek, az órájukra pillantanak, újságot olvasnak, kávéat isznak... épp úgy rácsálhatnának csontot egy barlangban a tűz mellett. Ez a pincér a Nyugat jellegzetes terméke: pimaszul pöffeszkedő a szegényekkel szemben, szolgálatkész és udvarias, sőt alázatos, ha a pénzzel kerül szembe... Ez a különbség a Nyugat és a Kelet között. Természetesen a mi orosz arisztokráciánk átveszi a Nyugattól mindazt, ami ott a legrosszabb, eme érzelmek közvetítői, szinte vezetőkei a lengyelek, akik hason csúsznak a Nyugat előtt, miközben megvetik Ázsiát, azaz Oroszországot. Hiába, fogalmuk sincs róla, hogy a Nyugat mennyire megveti őket... Ez a pincér! Jól ismer engem, többször is busás borraivalót kapott tőlem, annak ellenére, hogy szinte köszönés nélkül, meghajlás nélkül vágta zsebre, amire a részletek iránt érzékeny Anya hívta föl a figyelmemet... „Gazfickó” – mondta Fjodor Mihajlovics a pincérré nézve, aki a fülét kotorta, és vigyorgott az ocsmány ölebre. Fjodor Mihajlovics egyre csufabbnak látta a kutyát. Ugyan, nem is kutya, valóságos majom, méghozzá kínai... mintha egy normális kutyának benyomták volna az orrát, amitől kiguvadt az a düledt, dühös szeme... Az öreg hölgyre pillantott, akit gondolataiban – nem tudni, miért – „undorfító vénasszonynak” nevezett, holott a kutyából, a kalapból és a pincér túlzásba vitt alázatosságából ítélve előkelő dáma volt, talán bárónő vagy egy özvegy tábornokné. „Kutyafülű” – mondta

A novella *Napiwek* címmel jelent meg az *Odra* című folyóirat 1990/12. számában.

magában a pincérre, aki úgy eltűnt, mint a kámfor. Egy ilyen százkilós barom hogy tud úgy elillanni, mint a kámfor?... nos, az egészek semmi köze a kámforhoz... Fjodor Mihajlovics megnyalta az ajkát, és fennhangon kiáltotta: „Ober!” Ez a szó betöltötte az üres kávéházi termet. Senki se válaszolt, csak a kutyas vakkantott egyet-kettőt. Nem volt semmi kutyaszerű ebben a kis szörnnyetegben, semmi a közönséges korcsok szokásos kedvességéből, okosságából és alázatából. Ez a kutya csupa düh és arrogancia. Még a kutyák is mások Nyugaton és Keleten... Félretette az újságot, zsebéből elővette összehajtogatott, gondosan vasalt, tiszta zsebkendőjét, törölgetni kezdte a homlokát és a tenyerét. Anya nemcsak a fehérneműnek és az ingeknek viselte gondját, de az olyan apróságokra is figyelmet fordított, mint a vasalt zsebkendő. Felnézett a mennyezetre, kezét a zsebébe süllyesztette, ujjait ismét érezték a fémpenzék hűvös érintését. Ujjaival tapogatva az érmék nagyságát, próbálta kiszámítani, mennyi lapul a zsebében... ezek a nagy és vaskos érmék érik a legkevesebbet. Mindenesetre elegendő pénze van, nemcsak a kávéra futja, talán még süteményt is rendelhet, „Apfelstrudel”-t vagy valami más „Kuchen”-t. Ennek a népségnek itt nem csak a hasát tölti meg ez a rettenetes sütemény, a szívük és a fejük is ezzel van tele. Kaffee und Kuchen... Rettenetes! Se Faust, se Kant, csak Apfelstrudel.

Ha meggondoljuk, hogy Turgenyev, aki mégiscsak orosz földbirtokos és nemesúr volt, megtagadta nemzetét csak azért, mert Nyugaton megengedték neki, hogy levegőt vegyen és „Kuchen”-t vagy osztrigát egyen... Igen, megtagadta nemzetét, nem értelmezhető másképpen a vallomása, miszerint „németnek érzi magát”. Ő, ő is a Nyugat emberévé vált, annak ellenére, hogy az orosz parasztkorról, az orosz erdőkről, az orosz égboltról és az orosz nőkről írja parfümös elbeszéléseit és regényeit. Elvesztette a lelkét a párizsi szalonokban és a német gyógyfürdőkben. Mammon lett az istene. Olyannyira elvesztette önbecsülését, vagy talán az emlékezetét is, hogy folyvást követeli tőlem ötven rajnai arany visszafizetését, holott ezt megküldtem már neki postán..., vagy az egész tartozást, vagy csak egy részét... Hová is tetten azt az átkozott „nyugtát”? Végző soron én is nemesember vagyok, és ha haladékat kérek tőle, hát egyik rangbéli kéri a másiktól... Ivan Szergejevics, ha uraságod azt állítja, hogy nem adtam meg az adósságomat, akkor én azt még egyszer megadom, de önt kötelezik bizonyos udvariassági szabályok, akkor is, ha megtagadta nemzetét. Tudom, hogy e pillanatban önhöz közelebb áll egy párizsi vagy svájci pincér, mint egy orosz író. Hol tekereg ez a barom? – töprengett Fjodor Mihajlovics. Mind gazember és csaló. Íme, ez a gyümölcse annak a nyugati civilizációnak, amelyet Turgenyev annyira csodál. Pedig több lélek van egy orosz vendéglő pincérének vagy bármelyik orosz kocsmái felszolgálónak a mocskos kisujjában, akkor is, ha olykor belemártja ezt az ujját, a fene egye meg, az éléd tálalt levesbe... mert az orosz pincér nem afféle géplény, nem tökéletes pincér, hanem esendő ember, a felebarátod... ezek itt pedig, ki tudja... Svájc! Németek, franciák, olaszok... A németek esetében mindig kibújik a szög a zsákból! Minél drágább a vendéglő, észrevehetően annál lélektelenebb a személyzet, képtelenek emberi kapcsolatot teremteni a vendéggel. Elegáns, díszes étlap, teríték és mosoly, minden átszámítva pénzre, „pourboire”-ra... ugyanígy van a prostituáltjaikkal is. Ha belegondolunk, hogy ez a méltóság nélküli világ az elkorcsosult lelkével lenéz, sőt megvet minket, oroszokat... mongoloknak, ázsiaiaknak tekintenek bennünket... Valóban nagyobb errefelé a tisztaság, de ezzel a tisztasággal a kegyetlenség is fészket vert itt, ez a tisztaság csak külsődleges. Fjodor Mihajlovics hirtelen az asztalra csapott az öklével. A vad mozdulatra és a robajra a kutyas leugrott az öreg hölgy öléből, megállt egy lépésnyire Fjodor Mihajlovics előtt, és dühödten ugatni kezdett. Nem igazi kutyaugatás vagy csaholás volt ez; egércincogás és rekedt hörgés keveréke volt ez a hang. Francia kutyas – gondolta Fjodor Mihajlovics szórakozottan –, igazi elkényeztetett francia öleb, valószínűleg Bizsunak hívják, náluk minden „bijou”... a feleség, a szerető és az öleb. A kutya úgy ugatott, mintha nyúzták volna. A vénasszony meg se moccant, csak azt mondogatta: „sss...sss”. Fjodor Mihajlovics hevesen föl pattant, mintha leforrázták volna, dobantott a kutya felé, és felordított: „Van itt valaki? A kutya anyátokat!” Legszívesebben belerúgott volna a kutyaiba, kidobta volna az ablakon a vénasszonnyal, a pálmával és az egész nyugati civilizációval együtt. Ebben a pillanatban egy nyúlánk, üde lány szaladt be a terembe, fekete hajában csipkebóbitával, és nevetését visszafojtva, szája elé kapott kézzel, kislányosan „pukedlizve” megkérdezte:

– Parancsol valamit?

Fjodor Mihajlovics elképedve nézett a lányra, mintha furcsa jelenést látna, és halkán azt mondta:

– Igen, kisasszony, egy órája várom a kávémat... ez az „Ober”... ez a...

– Ő már elment, kérem. Letelt a munkaideje... hozzak valamit a kávé mellé?... Egy Apfelstrudel?...

– Bunkó.

– Nincs más kérem, csak Apfelstrudel...

– Igen, igen... legyen Apfelstrudel – mondta gépiesen –, köszönöm... – és visszaült az asztalhoz. Eközben a kutya, akit a vén szipirtó nyájasan hívogatott, visszatért gazdája ölébe... Átkozott dög... Tessék, a nyugati civilizáció értékei, az ingyenélő, agyonkényeztetett öleb, akinek külön élet jutott, mint az angliai manufaktúrákban tizenkét órát robotoló gyermekeknek, egy ilyen jóllakott „bizsunak” külön élete van, mint Oroszországban a muzsikok gyermekeinek... de Turgenyev úr Oroszországot és az orosz falut csak színházi látcsövön át nézi. Éppen ezért fog győzedelmeskedni a szocializmus, mert a burzsoázia és a kapitalizmus sanyargatja a gyermekeket, iszonyodom a szocializmustól és félek a forradalomtól, félek, hogy a kommunizmus kísértetével együtt a banditizmus uralma közeleg... Istenem, miért nem hisznek Istenben a forradalmárok? Ha hinnének Istenben, megváltoztatnák a világot. Hiszen Isten nélkül minden elkövethető. Lehet ölni, rabolni, erőszakot tenni, még az ölebeket is föl lehet falni... Fjodor Mihajlovics elmosolyodott. Néha még nekem is kétségeim támadnak, hogy valóban szabad-e mindent, ha nincs Isten, olyan igazság ez, amely sok kárt okozhat ebben a siralomvölgyben... de talán mégis csak úgy van, hogy Isten nélkül mindent a saját felelősségünkre teszünk: ne vétkezz, mert nincs Isten, aki feloldozhatna, ne vétkezz, mert a bűneidet önmagadnak nem bocsáthatod meg. Nem tudom, az ember néha mond valami látszólagosan igazat... én természetesen hiszek... ám bizonyára mégis másképpen van ez... Itt még a templomban is adnak „borraalót”, pénz tesznek egy tálcára... Borraalót adnak a papnak is és az Úristennek is. Fjodor Mihajlovics észre sem vette, hogy már előtte a csésze kávé és a sütemény, azt se vette észre, mikor lépett ki a kávéházból az öreg hölgy, magához öelve a kutyusát. Távozóban az asszony „végigmérte” a hatalmas homlokú, beesett szemű, sápadt arcú idegent, aki lehunyt szemmel ült... külön vadember... gondolta undorral, valami ázsiai. Fjodor Mihajlovics lehunyt szemmel ült. Turgenyev még szerelembe esni és megnősülni sem tudott Oroszországban – gondolta dühösen –, Badenba, Párizsba kellett utaznia ahhoz, hogy szerelmes legyen, és még ez sem volt elég, egy spanyol származású francia énekesnőbe kellett beleszeretnie. Kereste-kutatta, mígnem az Operaházban találta meg szíve hölgyét, s mintha még ezzel sem érte volna be, választottját, Pauline Viardot kisasszonyt *A sevillai borbély* Rosinájának szerepében ismerte meg. „Turgienieff... Turgienieff” – így hangzik a neve a franciák ajkán, és ez neki valószínűleg tetszik is. Az énekesnő bevezeti a párizsi szalonokba az orosz medvét, a cigánylány kalauzolja Párizsban a szláv rab-óriást... és a medve, természetesen frakkban, úgy táncol, ahogyan az a spanyol vagy cigánylány füttyül, vagy húzza a talpalávalót... lehet, hogy Turgenyev meg se „kóstolta” még a párizsi „bizsu”-ját... A kávéház hirtelen elcsendesedett, mert Fjodor Mihajlovics tisztán hallotta az ablaküveg és a függöny között a helyét kereső légy zümmögését. Az öregasszony a ráncos pofájú ebével eltűnt, elment... az ilyen öleb tulajdonképpen nem is kutya... piskótát eszik, és valószínűleg tejszínhabos kávé vagy talán likőrt lefetyel... *Kutyiapka*, mondta hangosan Fjodor Mihajlovics maga elé... *Kutyiapka*, ismételte, mintha egy eleven lényt hívogatott volna... de ez a lény egy holt világ teremtménye volt, amely oly messze esett ettől a várostól és kantontól és Ivan Szergejevicsstől, mint a Hold, mint a holdbéli tengerszem a Genfi-tótól, mint a pravoszláv Isten a római katolikus Istentől. *Kutyiapka* kutya volt! Vagy Bialka... és Bundás... *Kutyiapka*... egyik füle meredeken ágaskodott, mint a farkasok füle, a másik füle lekönyult... szinte érezte a vaksi kutyakölyök puhaságát, akit saját testével melengetett... *Kutyiapka*ának egérszürke, bozontos bundája volt... ez okozta *Kutyiapka* vesztét, amikor már felnőtt... Nyesztrojev megölte *Kutyiapka*át... megnyúzta, a bundájából sapkát csináltatott, a húsát pedig megette... *Kutyiapka* csaholása nélkül üres lett az élettelen ház... és Turgenyev valószínűleg Viardot asszony lábainál ül, és francia verseket szaval... Fjodor Mihajlovics elmosolyodott... a francia lírai versek! A parnasszisták... Hérédia, Leconte de Lisle...

*Couronnés de thym et de marjolaine,
Les Elfes joyeux dansent sur la plaine.*

*Ils l'entourant tous d'un essaim léger
Qui dans l'air muet semble voltiger.
– Hardi chevalier, par la nuit sereine,
Où vas-tu si tard? dit la jeune Reine.
De mauvais esprits hantent les forets;
Viens danser plutôt sur les gazons frais. –*

Ott ül, frakkban, és ostobaságokat locsog... a francia lírai verseknél nem ismerek nevetésesebb dolgot az irodalomban... Ó, a derék lovag! Pedig van egy zseniális írójuk, a *Párizs rejtelméi* és *A bolygó zsidó* alkotója... Tündérek, tündérek... Salvadore... Fjodor Mihajlovics félrebillentett fejjel és lehunyt szemmel ült az újságra fölött, mintha a kövér svájci légy gyengülő zümmögését hallgatná. Olyan érzése támadt, hogy egy másik városban van, egy másik kávéházban, hogy nem Anya várja őt, hanem az a másik, akinek a neve leplezetle-

nül és szemérmetlenül égett a homlokán, akár egy bűnözőnek, néha, amikor Anya egy megbántott gyermek riadt, bánatos tekintetével nézett rá, úgy érezte, hogy az a név billogként ég a homlokán... úgy rémlett, hogy a szomszédos házban, csupán néhány lépésnyire ott várja őt Polina, ott várokozik a szobájában, a harmadosztályú szállodában, de azt a másik férfit várja türelmetlenül. Az ifjú, tüzes vérű, egzotikus diákot... Diák! Istenem... tehát még ezt is meg kellett élnem... ő a diákot várja... én pedig csak „lelkifurdalás” vagyok, egy öreg, megkopott száműzött, egy orosz íróné... Polina az ágyon hever... A szobában „művészi” rendetlenség... igen, mert ők valamennyien írók, művészek... egzotikusan öltözködnek, hosszú szakállt viselnek, összefüggéstelenül fecsegnek arról, amin „dolgoznak”... miközben természetesen semmit se csinálnak. Polina hanyag pózban fekszik, érzéken és kiszámítottan, mintha modellje volna egy festőnek, ama tízezer féltettség egyikének, akik Párizsban fecsérlik el ifjúságukat és polgári szülei pénzét. Polina olvas, természetesen nem az én könyvemmel olvassa, bizonyára valamelyik ifjú „parnasszista” művét olvassa... de a könyv kihullik szép és erős kezéből, leesik a földre, ő pedig lehunyt szemmel fekszik, és hanyagul billegeti papucsos lábát, a papucs lábujja hegyén hintázik, és a nyitott könyvre pottyan... a fekete harisnyás, hosszú, formás láb csaknem érinti Fjodor Mihajlovics ajkát... Anya foltozza a nagykabátomat, talán azért fázom annyira – gondolta. Foltogatja a kabátomat, én pedig eljátszottam az utolsó ötven frankunkat, amelyet azért adott, hogy kiváltsam a zálogházból a jegygyűrűnket, a fülbevalóját és a brosstűjét, melyet a születésnapjára kaptam tőlem... de hiszen a kabátját is beadtam... Anya, amióta ismerem, először nézett rám haragosan, és szinte idegen hangon mondta: „Menj, és többé ne gyere vissza”... Hát elmentem, és most itt ülök ebben a kávéházban, de ugyan hová is mehetnék? Könnyű azt mondani: „menj”, de nekem nincs hol lehajtanom a fejem... mindenkinek kell egy olyan hely, ahova elmehet... Párizs vonattal csak néhány órányira van ettől az unalmas svájci várostól... vonatra ülök, és holnap már nála leszek... Különös gyengeséget érzett, verejtékkel elegyedett parfümilletot, a lábon feszülő fekete selyem érdességét és hűvösét, a hintázó selyemharisnyás láb titkos jeleket küldött, a lábujjak hegyén elkoszolódott sárga pomponnal díszített, kitaposott, öreg papucs billeget... pompon... miért nem pampam... ez a pompon a nő lábujjai hegyén olyan volt, mint egy horog, vagyis mint egy horogra akadt nagy, sárga rovar... a térdben behajlított láb és a feszülő fekete selymen megcsillanó fény, olyan, akár a kés élén megcsillanó hideg fény... csakhogy, gondolta, ez a horgászsi-nór az én agyamban, az én érzékeimben van, amelyek mintha elnyelték volna a papucsot, a lábat és a harisnyán megvillanó fényt; szaglás, ízlelés, látás, tapintás... de van még egy érzék... hiszen öt érzékünk van... melyik az ötödik érzék? Hallok – ez a hallás... valamennyi érzék részt vett a látás megváltozásában és az egész szervezet átváltozásában... az érzékek fel- és kicserélődtek, egyik a másik helyébe került. Fjodor Mihajlovics hallotta az érdes fényt, a fekete harisnyán megcsillanó érdes fényt, megérintette a verejtékszaggal vegyülő parfümilletot, érezte nyelvében a sötét tónusú, nedves torokhangot. Noha a nő lehuntya a szemét, ő mégis látta csillogó, fekete szembogarát, akkora volt, mintha nem is lett volna szemefehérje, látta a száját, csaknem a szemöldökéig érő frufruját... a nagy, formás láb az orra előtt billegett, és jelezte, hogy húzódjon közelebb... lassan közeledett, hirtelen elhagyta az ereje, és zavarodottan térdelt le a kikapott, sőt itt-ott rongyos kis szőnyegre... mert egy harmadrangú szálloda volt ez, ócska bútorokkal... csaknem a fél szobát elfoglaló házastársi nyoszolya, a nagy franciaágy visszatükröződött a homályos, mocskos tükörben. A tükörben megpillantotta saját tarkóját, ritkás haja alig takarta el fejbőrét, mintha egy marék nedves szalmát ragasztottak volna egy porcelánbaba fejére, olyan szárnalmas látványt nyújtott, hogy lehuntya a szemét, és térden araszolva közelített az illat felé... a női láb nekifeszült a mellkasának, és hátrafelé taszította... de ő megragadta a hűvös, érdes formát, és kétségbeesetten odaszorította hozzá az arcát... érezte a szúrós illatot, mintha a női láb, amelyet mohón csókolgatni kezdett, egy szárán imbolygó virág lett volna... beszívta illatát, érezte ajkán a szőrszálak érdes érintését, és ekkor nevetés csattant, zavartan kinyitotta a szemét, felkapta a fejét... A felszolgálónő állt mellette: „Álmodott valamit, uram?”, kérdezte... „valami rosszat vagy valami szépet?” A felszolgálónő elnevette magát – „majdnem feldöntötte a kávéját”... Fjodor Mihajlovics bágyadtan legyintett néhányszor, mintha pókhálót szedne le az arcáról. Anya, egy egész örökkévalóság óta ülök itt, és nincs bátorságom hazamenni, te „stoppolod” a nagykabátomat, én pedig nem váltottam ki a rövid bundádat, pedig már hűvösek a reggelek... a bunda a zálogházban van, és én vesztettem, tehát itt ülök, mert nincs hová mennem. Ülök, és az ujjaimmal számolgom zsebemben az aprópénzt. A falon egy lord Byron ábrázoló metszet függ... Állítólag Byron itt reggelizett, ebben a kávéházban, igaz, nagyon régen, talán még meg se születtem, de a tulajdonos e márványtáblával emléket akar állítani annak, hogy itt járt a költő. Lord Byron kegyeskedett itt elfogyasztani a reggelijét, természetesen „angol” reggelit rendelt... teát tejjel! Milyen primitív népség, tejet öntenek a teába... vagy még rosszabb: tejszínt a teába... a vodkához bizonyára piskótát esznek... azt persze nem tudják, mi az, hogy savanyú uborka, a mi kevés sóval készült uborkánk... Nézem ezt a zseniális ifjút, ezt az oly zseniális... pompás göndör hajtcincsek keretezik a pajzsként nyílt, szép homlokot, a kondor fürtök között kicsiny, nemes fülkagyló, egy arisztokrata füle, nem afféle

korcs kutyafül, az erős szemöldök íve alatt rendkívüli szempár, formás, de jókora, férfias orr és lágy vonalú, nőies, szinte lányos, tojásdad arc... a kép ifjúsága teljében ábrázolja a költőt, igen, virágkorában... Tizenkilenc éves volt! A szája csókra termett... lágy vonalú, kissé duzzadt száj... A szeme nagy, kissé düllelt... milyen volt a szeme színe? Megnéztem az ifjú zseni arcát, és... ne neved, Anya, érzem, hogy szerelemre tudnék lobbanni iránta... hát én milyen vagyok?... a fülem nagy, a hajam, mint a szalma, a szemem mélyen ülő, az orrom említésre se méltó, épphogy van valami a két szemem között... tudod, Anya, Byron gyűlölte Angliát és az angolokat, nem csodálom, én se szeretem őket... az írást is utálta... Arisztokrata volt! Nem szorult rá, hogy írással keresse meg a kenyerét... állítólag egyszer azt mondta: „...Az ördögbe is, mi közöm az íráshoz? Késő már ezen töprengeni, és hiábavaló minden siránkozás”... Ha alaposabban belegondolok, hát nem tudom, miért ír regényeket, verseket egy lord vagy gróf vagy akár Turgenyev, a gazdag földbirtokos... Én azért írok, mert kell a pénz cipőre, kabátra, ingre, élelemre, tüzelőre... Lord Byron... na igen, Byron lordságot örökölt... hatodik báró Byron Rochdale-ből, a címerpajzson a jelszó: „Crede Byron” – higgy Byronnak... Turgenyev, lám nem hisz Dosztojevszkijnek, sőt még ez az idióta „Ober” sem hisz neki... egy lord megengedhet magának egy efféle kijelentést: „különösnek találok a testi feltámadást, egyenesen abszurdnak... hacsak nem büntetés a célja”... Egy angol lord megengedheti magának, hogy ne higgyen a testek feltámadásában... amúgy a mi grófunknak sem kell hinnie ebben, de nekem igen, mert ha kételkednék benne, akkor szedhetném elő a kötelet, és még ma fel kellene akasztanom magamat, mindjárt itt helyben... egy szegény ember vagy akár egy orosz utcalány hisz a bűnbocsánatban, a testek föltámadásában, az örök életben... Legyen neki! Olyan volt, amilyen, deli férfi volt, na és micsoda költő! Zseniális verseket írt, emellett lovagolt, úszott, pisztolyból célba lőtt, több tucat szeretője volt, talán még a fiúkat is szerette, ezer meg ezer strófát írt, hegycsúcsokat hódfótt meg... hallgatta lord Gray legszebb leányának muzsikálását, még bokszolt is, kiállt Jacksonnal, a bajnokkal, két hónapot töltött Törökországban, fogadta őt a szultán és sok pasa, egy óra és tíz perc alatt átúszta a Dardanellákat ott, ahol a legszélesebb a tengerszoros, szalonkára vadászott, aranyhegyű tollal írt, amelyet Butter doktor ajándékozott neki, százötven szeretője volt, megmászta a Jungfrau legmagasabb csúcsát, a Dent Argent-t, a Matterhornt. Goethe verset írt hozzá, saját kezű dedikációval... ám ennek a szárnyaló sasnak is voltak gyengéi, igen, Anya kedvesem, az ember esendő lény... Lord Byron betegesen iszonyodott a kövérségtől... a testi szükségletekkel szembeni undorát akár fixa ideának is nevezhetnénk... Stendhal sokat pletykált róla, pedig a barátjának mondta magát, de ugyan kinek is lehetne a barátja egy francia... A franciák életében nem a barátság, hanem a konyha és Franciaország dicsősége áll az első helyen, azonkívül Napóleon és a „mon bijou”... Stendhal, aki olyan rút volt, mint a hét főbűn, feljegyzéseiben-pletykáiban elfecsegte, hogy Byron a napja egyharmad részében dandy volt, folyvást arra ügyelt, hogy ne vegyék észre a pocakját, folyvást a sánta lábát próbálta leplezni, és mindig úgy ügyeskedett, hogy a nők nem vették észre testi fogyatékoságait... százötven szeretője volt, de sutba dobta a szerelmet és minden szívbéli ügyét, ha ez akadályozta a mindennapi lovaglásban... Anya, miképpen mondhattad nekem, hogy „menj, és többé ne gyere vissza”, letérdelek eléd... megcsókolom a lábad nyomát... a szőnyegen nem hagy nyomot a láb – gondolta önkritikusan – megszólalt benne a realista író józansága, Gogol valóságglátása... amazok meg tündérekről írkanak... e szalonírók közül Sue az egyetlen, aki ér valamit... csakhogy őt másodrendűnek tartják... pedig az olvasók jobban kedvelik a *Rinaldo Rinaldinit*, mint a *Werther szenvedéseit*... nekem mind a kettő tetszik, de ezt a szalonjaikban sosem mondtam ki... Byron egész életében unatkozott, azt mondta, hogy egy csipet só is okoz neki olyan izgalmat, mint a pezsgő... de a bortól és a szesztől komor lett és a kegyetlenségig vad... így hát Anya, szerencséd, meg az enyém is, hogy nem Lord Byron felesége lettél... Fjodor Mihajlovics elmosolyodott, zsebéből előhúzott egy maroknyi aprópénzt, és két kupacba osztotta: ez itt a *l'addition*, ez meg a *pourboire*...

Nem vette észre a felszolgáló kisasszonyt, aki figyelmesen nézte a nevetséges öregember játékát. Igen, úgy mondta magában: „öregember”, s nem: „öregúr”. „Fizetek”, mondta – inkább önmagának – Fjodor Mihajlovics. A lány kezébe rakta az első kupacot, azután megfogta a lány másik kezét, és megpróbálta beleerőszakolni a lány erős, nagy tenyerébe a maradék aprópénzt, csakhogy a lány összeszorította az ujjait... „pourboire, pourboire”, ismételte Fjodor Mihajlovics, de a lány hangosan elnevette magát... A lány fiatal, tiszta és barátságos arcára pillantott és rámosolygott, a lány elfogadta a „borravalót”, meghajolt, és közben érthetetlenül dűnnyögött valamit, Fjodor Mihajlovics zsebébe csúsztatva a borravalót, azután egy gyors, szinte észrevétlen mozdulattal megcirógatta a karját, s tovalibbent, eltűnt az egyik ajtó mögött, ahonnan edénymosogatás zaja szűrődött ki. Fjodor Mihajlovics a tükörbe pillantott, meglátta benne homályos arcképét. Amikor kilépett a kávéházból, vidáman csilingelt az ajtó fölötti csengettyű.

A lakásajtót nyitva találta. Ebben az országban nem voltak tolvajok. Anya csak éjszakára reteszelt be az ajtót. Fjodor Mihajlovics lábujjhegyen osont be, gyakran járt így haza, hogy ne ébressze föl Anyát... ezt annyira megszokta már, hogy éjjel is, nappal is „lopakodva” osont a saját lakásába, különösen, ha vesztett, vagy amikor a zsebében levél lapult attól a „másiktól”, akit most egy aranyifjú birtokolt, Salvadore, a diák. Anya a széken ült, karjában Fegya kabátjával, amelyet még előző nap kezdett stoppolni. Aludt, úgy ölelte magához azt a szerencsétlen kabátot, mint egy embert. Fjodor Mihajlovicsnak úgy tűnt, hogy az alvó Anya arca egy idegen, védtelen kislány arca. De nicsak, elmosolyodott álmában. Fjodor Mihajlovics mozdulatlanul állt, az asszony hasa a kabát alatt ütemesen mozgott, lélegzett a nagy, elformátlanodott has. Anya hasában néhány hónap óta ott volt a gyermekük. Egy pillanatig úgy érezte, hogy Anya, lehuny szemhéja alól huncutkás mosollyal figyelni őt, de az asszony lassan nyitotta fel a szemét, és kissé kába, idegen pillantással nézett rá. Fjodor Mihajlovics egy selyempapírba burkolt kis csomagot húzott elő a zsebéből.

– Süteményt hoztam neked... Apfelstrudel...

Anya elmosolyodott, és megismételte:

– Apfelstrudel... – erősen hangsúlyozta az első szótagot, és ez oly mulatságos volt, valahogy így hangzott: ap-felstrudel.

F

jodor Mihajlovics a két tenyerében tartotta a kis csomagot.

– Majd megeszed a teához... Tudod, Anya, nekem ez a sütemény nem megy le a torkomon, nekem ez olyan unalmas, mint amilyen unalmas ez a szépséges ország... amelyen átvágunk Oroszország felé... unalmas! Úgy tele van vele a szám, mintha valaki felpöckölte volna, és nem tudom lenyelni... unalmas ez a sütemény...

Anya elnevette magát.

– Ugyan, miket mondasz már megint? Unalmas sütemény?

– Igen, a svájci konyha éppen olyan unalmas, mint a német konyha, ugyanolyanok a süteményeik is... tudod, unatkozik a számban, tehát gyorsan iszom rá néhány korty kávé, és akkor valahogy lemegy...

– Szerintem pompás, jó szagú és még meleg, elolvad a számban.

Fjodor Mihajlovics az asztalra tette a kis csomagot, és leült a felesége mellé.

– Tudod, Anya, azt hiszem, láttam Ivan Szergejevicsét... pedig ő Párizsban van. De az ember olykor egy időben két helyen is lehet.

– Nem tudom, én mindig egy helyen vagyok, és azt a helyet a halálomig nem hagyom el – mondta Anya komolyan, és lehunyta a szemét.

FORDÍTOTTA CSERVENITS JOLÁN

A FILMVILÁG

Á P R I L I S I S Z Á M Á B Ó L :

„Mamasz end papasz, van
men a brószén” – Bikácsy
Gergely: *Tisztelt hullaház!*
Új magyar filmekről

„Kedvem volna írni egy
tanulmányt: Pascal és a nők”
— Eric Rohmer: *Éjszaka
Maudnál* (filmnovella)

„A film nézői diszkrét vám-
pírok” — Jim Morrison:
Aforizmák a filmről

„Az előadás talán francia, de
a lényeg orosz” — Szilágyi
Ákos: *Forradalmi végzések*

ÖRÖKMOZGÓ

Á P R I L I S I P R O G R A M

"A BURLESZK TISZTA ÉS TELJES KORSZERŰSÉGE"

Vetélessorozat és Horváth György előadása

MOVEAST: KÖZÉP-KELET-EURÓPAI FILMFÓRUM

RÉGI IDŐK MOZIJA

PREMIER: DUSAN MAKAVEJEV: SWEET MOVIE

a Magyar Filmintézet áprilisi bemutatója

BOLOND PIERROT MOZIBA MEGY

Bikácsy Gergely könyvbemutatója és vetélessorozata a francia filmtörténetről

HARAGBAN A VILÁGGAL

Forgalmazza a Magyar Filmintézet: **Mystery Train** (Rendező: Jim Jarmusch)

Dermedj meg, halj meg, támadj fel (Rendező: Vitalij Kanyevszkij)

VII., ERZSÉBET KÖRÚT 39.

A HÉTTORONY KÖNYVKIADÓ ÉS A BUDAPEST FILM
KIADÁSÁBAN A KÖZELJÖVŐBEN MEGJELENIK

Bikácsy Gergely

BOLOND PIERROT MOZIBA MEGY

A FRANCIA FILM ÖTVEN ÉVE (1940-1990)

„A matematika érettségi előestéjén remegő daccal a Dunába dobtam minden tankönyvemet. Sürgős dolgom volt, aznap mutatták be a *Szerelmem, Hiroshima* című új francia filmet. Az újságokban róla vitatkoztak igazi eszme-kritikusok, akik némi büszkeséggel közölték, hogy még nem is látták. A matematikához sajnos nehézfejú voltam, és a híres gimnáziumtól, ahová jártam, hideglelősen féltam. A mozik sötét nézőterére bújtam, hogy ne üldözzön. Párizs? Akkortájt oda csak disszidálni lehetett, vagy még azt sem: az én Bakonyom a Filmmúzeum maradt. Pusztuljatok, bilincses iskolák, kiáltottam volna szabadon, de gyáván tovább biftáztam. Aztán, telt-múlt az idő, és megnéztem a *Bolond Pierrot*-t is. Akkor egy kicsit bátrabb lettem.”

A hős, a gazember és a lakáj

GERTRUDE HIMMELFARB

Senki sem hős a lakája szemében – ezt a mondást általában Condé hercegének tulajdonítják, XIV. Lajos korából. Hegel továbbmegy: „Senki sem hős a lakája szemében, de nem azért, mintha az előbbi nem lenne hős, hanem mert az utóbbi lakáj”.

E változat először 1807-ben jelent meg *A szellem fenomenológiája* lapjain, majd később a *Történetfilozófiájában* (itt Hegel megragadja az alkalmat, hogy olvasóit emlékeztesse: a mondás tőle ered, nem pedig Goethétől, akinek addig tulajdonították). Hegelt „tulajdonosi érdekek” fűzték a hősközhöz, mert bennük „világtörténelmi egyéniségeket”, a történelmi haladás előmozdítóit látta. Ugyanebből a megfontolásból vetette meg azokat a kisstílusú, szolgálékú embereket, akik a történelmi személyiségeket a saját érzelmi és tudati szintjükre szállítják le:

„Melyik az az iskolamester, aki nem próbálta még bizonygatni Nagy Sándor és Julius Caesar erkölcsstelenségét, mondván: [a hódítás és a hatalom] szenvedélye vezrelte őket? Amiből persze azonnal következik, hogy ő, az iskolamester, jobb ember náluk, hiszen ő mentes efféle szenvedélyektől, amit az a tény is bizonyít, hogy nem hódította meg Ázsiát, sőt Dariust és Porust sem pusztította el. Ehelyett élvezte az életet, és ebben másokat sem akadályoz.”

– Az iskolamester a történelmi személyiségekben csak magánembert lát. Olyan, mint egy lakáj – mondja Hegel –, aki „lehúzza a hősről a csizmát”, segít neki ágyba bújni, azt tudja, hogy kedveli a pezsgőt, ám semmi többet nem tud róla. „A történelmi személyiségek megszenvedik a történetírás efféle lakájjelkeit. Ezek a megfigyelők, a szellemnek ezek a kiváló fürkészői, lerángatják őket a saját szintjükre, vagy talán még saját erkölcsiségükénél is egy pár fokkal mélyebbre.”

Hegel iskolamesterei a mi professzoraink. Ők azok a hivatásos kritikusok, akik az irodalom mestereit a lakáj tiszteletével közelítik meg, akik Shakespeare-t úgymond ágyba dugják, csizmáját lehúzzák, levetkőztetik, betakarják, abban a biztos tudatban, hogy ő is csak olyan ember, mint ők, és hogy színműveit úgy olvashatják, magyarázhatják, szedhetik darabokra, mintha csak ők írták volna, mintha – mai zsargonban – Shakespeare semmivel sem lenne „privilegizáltabb”, mintha a „szerző hangjának” nem lenne semmivel sem több „autoritása”, mint kritikuséinak. Hegel iskolamestereire bukkanunk azok között a hivatásos történészek között, akik a történelem lényegét nem a közélet nagy eseményei, hanem a magánélet apróságai között keresik, akik a közélet személyiségeit a magánember szintjére redukálják, akik nem látnak államférfiakat, csak politikusokat,

akik nem ismernek közéleti elveket, csak öncélú érdekeket.

Hegel megjegyzése a hősről és lakájokról akkor is méltányolható, ha némely hőséért nem lelkesedünk túlzottan. Hegel maga sem menti fel hőseit az erkölcsstelenség vádjá alól. A világtörténelmi egyéniségek – mondja – nincsenek túlságosan „tekintettel” azokra, akik az útjukban állnak. „Letipornak sok ártatlan virágot, rengeteg mindent darabokra törnek” útjuk során. Nemegyszer éri őket ezért „erkölcsi megrovás”. De a nagy emberek szerencsétlenségei is gyakorta utoléri őket – figyelmeztet Hegel. Fiatalon halnak meg, mint Nagy Sándor, vagy gyilkosság áldozatai lesznek, mint Caesar, esetleg száműzetésben végzik, mint Napóleon. Valójában nem boldog emberek, s ez Hegel szerint némi vigaszt nyújthat azoknak az irigy kisembereknek, akik „képtelenek bármiféle nagyságot vagy kiválóságot elűzni”, és csak „bírálni tudják a nagy embereket, lekicsinyíteni a nagyságot”.

Ugyancsak vigaszul szolgálhat az a tudat – mondja Hegel másutt –, hogy az effajta hős, „a világtörténelmi egyéniség” már a múlté. „A [modern] állam megalapításával hősök sincsenek többé. Legfeljebb civilizálatlan körülmények között tűnnek fel ismét.” Angliát tartva a legcivilizáltabb országnak, Hegel nem hitte, hogy ott ilyen hősré bukkanhat. Találhatott volna azonban másfajta hőseket, az Eminens Viktoriánusok személyében, akik nem szándékoztak változtatni az egyetemes történelem menetén, és ezért nem látták szükségét annak, hogy lábbal tiporjanak „sok ártatlan virágot”. De egyéniségükkel, erős jellemükkel és szellemi képességeikkel kivívták koruk és a későbbi korok iskolamestereinek tetszését.

Lord Byron talán nem volt a szó szoros értelmében viktoriánus, mivel már azelőtt meghalt, hogy a királynő trónra került volna. Mégis a viktoriánus Anglia egyik hőse volt, a „byroni hős” prototípusa. Barátja, Thomas Moore (a népszerű, de harmadrendű poéta), elég sokáig élt ahhoz, hogy megírja a költő életrajzát (valójában Byron leveleinek és naplójának jegyzetekkel ellátott kiadását). Moore őszinte volt olvasóihoz: „Élvezettel gondolunk egy pőrre vetkőztetett nagy elmére, és a büszkeségünknek oly hízelgő felfedezésre, hogy gyengébb pillanataikban még a leghatalmasabbak is ránk hasonlítanak.” Felfedezvén, hogy a pőrre vetkőztetett Byron rá emlékezett, leveleinek átdolgozásával és újrendezésével Moore már könnyedén megbirkózott. Munkája során egyszer arról értesítette kiadóját, hogy jól halad az életrajzzal. Örömmel tudatta, hogy egy levél elhagyásával sikerült Byron egyik szerelmi viszonyát kiiktatnia („egy szerelemmel kevesebb” – mondja), egy másik affér antedatálásával pedig sikerült azt egy korábbi időszakba helyezni, mert így jobban illett az ő elképzelésébe. Elgondolkoztató, hogy mit tett volna Byronnak saját

GERTRUDE HIMMELFARB történelmet tanít a New York-i City Universityn. Írása 1991 júniusában jelent meg a *Commentary* című folyóiratban.

féltestvérével fenntartott vérfertőző kapcsolatával, ha tudott volna róla. Amikor e viszony 40 év után kitudódott, komoly szenzációt keltett. Tennyson azonnal tiltakozott: „Mi jogen akar tudni a nagyközönség Byron minden féktelenségéről? Nagyszerű frásokat hagyott az olvasóra, elégedjenek meg ennyivel.”

Tennyson akaratlanul is rámutatott a viktoriánus és az azt követő életrajzírás lényeges különbségére. A viktoriánusok még hőseik botrányain elvezekedve is tudták, hogy ezek hőseik életének, és nem munkájának botrányai. Byron költészetét nem gondolták kevésbé kiválónak csak azért, mert szerzője nem állt éppen az erkölcs magaslatán. George Eliot regényeit sem árnyékolja be hosszan tartó viszonya George Lewes-zal. John Stuart Mill filozófiája sem veszített hiteléből hűséges barátja, Harriet miatt, aki közben húsz évig Mrs. John Taylor volt. Carlyle szellemi hírnevén sem esett csorba, amikor szexuális „szabálytalanságai”, ahogy azt a viktoriánusok finoman nevezték, napvilágra kerültek. Gladstone politikai pályafutása sem került veszélybe azért, mert éjszánként köztudottan az utcákon rötta prostituáltakat keresve, akiket kioktatott életmódjuk romlottságáról, és akiket néha otthonába is elvitt, ahol felesége kötelességtudóan teát vagy – néhány feljegyzés szerint – forró csokoládét szolgált fel nekik.

Carlyle esete ezek közül a legérdekesebb, mert nemcsak hős volt maga is a szó viktoriánus értelmében, de a hősök ünneplője is. *Hősök és hősimádát* című könyvében megalkotta a hősök tipológiáját – a hős mint isten, mint próféta, mint pap, mint király, mint költő, mint írástudó – és a „hősimádát” fogalmát: az „igazán nagy és bölcs embereknek kijáró tiszteletet és engedelmisséget”. Akárcsak előtte Hegel (anélkül, hogy neki vagy éppen Goethének, akinek nagy tisztelője volt, tulajdonítaná a kijelentést), ő is idézi a mondást: „Senki sem hős a lakája szemében”, hozzátéve, hogy ha a „lakáj nem ismeri fel a hőst”, annak „hitvány szolgálalke” az oka. Miután a nagyságot elviselni képtelen, a lakáj saját méretének megfelelő figurát farag a hősből. „Mutass kritikusainknak egy nagy embert”, állítja Carlyle, „egy Luthert például, azonnal elkezdik – ahogy mondják – számba venni, nem imádni, hanem méricskélteni kezdik – és kihozzák, hogy afféle kisember volt”.

Carlyle hőse hős, nem pedig szent. Hős, akit nagyságáért és bölcsességéért kell becsülni, bármifélek is legyenek személyes bogarai és balgaságai. Továbbá a hős eléggé hős ahhoz, hogy kiheverje, ha e bogarak és balgaságok napvilágra kerülnek. Amikor Sir Walter Scott életrajzíróját bizonyos kellemetlen részletek taglalásáért bírálták, Carlyle védelmére kelt, és megragadta az alkalmat, hogy a félnék biográfust elmarasztalja, amiért hőst az erények lovagjává próbálja avatni. „Milyen törekény, illetmudó is az angol életrajzírás – gúnyolódik Carlyle –, áldott legyen a sima szája!” Az ilyen életrajzok nem méltók tárgyukhoz – mondja –, mert nem hús-vér hősök képét festik, hanem „fehér, rozsdamentes, személytelen kísértethősökét”. Ez a biográfusokhoz is méltatlan: „Valami helyett annak árnyékát megalkotni nem lehet az ember hivatása.”

Carlyle életrajzírója, James Anthony Froude, hosszan idéz munkája előszavában a fenti könyvismertetésből, hogy a Carlyle házasetének nem túl hízelgő vonásai bemutatásáért várható bírálatok elejét vegye. Carlyle, talán

akaratlanul, maga is részese e leleplezésnek, amiért kiadatlan visszaemlékezéseit Froude-ra hagyta, hogy bánjon vele tetszése szerint. Az egyetlen részlet, amit Froude kihagyott az életrajzából, az a Carlyle állítólagos impotenciájára és felesége (legalább egy alkalommal történt) fizikai bántalmazására vonatkozó bizonyíték. Ez akkor került napvilágra, amikor Froude megírt, de nem adott közre egy másik könyvet Carlyle-ról. A kéziratot gyermekeire hagyta azzal az utasítással, hogy pusztítsák el azt a többi levéllel és irattal együtt. Végakarátát, kár említeni, figyelmen kívül hagyták, a könyvet kiadták.

A viktoriánus életrajzírók (legalábbis legjobbjaik) nem voltak tehát annyira mézesmázosak, mint azt Carlyle gyanította. Hőseik agyaglábbon álltak; de azért hősök voltak, mert heroizmusuk nem a lábukból (vagy más alszervükből) eredt, hanem eszükből és munkájukból. Froude sohasem célzott arra, és az olvasók sem feltételezték, hogy Carlyle kevésbé volt bölcs azért, mert bizonyos értelemben kevésbé volt férfi. John Morley, egy érdemleges, ha nem is kiemelkedő viktoriánus írta Voltaire-ről szóló életrajzában egy nem egészen hiteles esemény kapcsán: „Miért van, hogy az emberek ... oly derűvel készek isteneik hátsó felét szemügyre venni?” A válasz természetesen az, hogy ez nagyon is emberi dolog, amint az is, hogy ezeknek az isteneknek – mármint az emberi, nem az égi isteneknek – legyenek ilyen hátsó feleik. De emberi az is, ha Carlyle-nak hinni lehet, hogy becsüljük őket azokért a tulajdonságokért, amelyek istenné emelik őket – vagy ha már halandókról, és nem istenekről van szó –, azokért, amelyek hőssé teszik őket.

Virginia Woolf egy alkalommal, csak félig-meddig tréfásan, megjegyezte: „Úgy 1910 december táján megváltozott az emberi természet.” Ez a londoni posztimpressionista kiállítás időpontja, azé a kiállításé, mely elsőprő hatással volt a modern művészetekre, és – Woolf úgy hitte – a modern regényre. Ha hasonló fordulat után nyomozott volna az életrajzírás természetében, 1918 márciusát választotta volna bizonyára, amikor is jó barátja, Lytton Strachey könyve, az *Eminens viktoriánusok* napvilágot látott.

Virginia Wolf az „új életrajz” prototípusaként jellemezte a könyvet, mely – mint mondotta – először szolgáltatta azt a fajta „autentikus információt”, mely tárgya valódi arcát festi le:

„Hol és mikor élt; hogy nézett ki; fűzős vagy gumis cipőt hordott; kik voltak a nagynénjei és a barátai; hogyan fújta ki az orrát; kit és hogyan szeretett; és amikor meghalt, keresztényként tette azt, vagy...”

A mondatot nem fejezte be, de nyilvánvalóan nagyon valószínűnek tartotta, hogy nem keresztényként halt meg – és biztosan nem úgy élt, mint egy hős.

Ezen a ponton különös szerepcere történt. Ahogy az életrajz tárgya mint hős zsgorodott, úgy vált egyre inkább hőssé a biográfus maga:

„[Az életrajzíró] többé már nem komoly és rokonszenvező társ, aki hőst rabszolgamódra követi. Barát vagy ellenség, csodáló vagy bíráló, de egyenlő vele ... Felhívva arra a kis magaslatra, melyet függetlenségével kivívott, tárgyát kiterítve látja maga körül. Válogat, összegez; röviden megszűnt krónikás lenni; művészé vált.”

Amíg tehát az életrajzírás tárgya „valódi emberként” tá-

rul élénk – az orrát fúvó ember, egy bizonyosfajta csizmát viselő ember, egy bizonyos módon szeretkező ember (az utóbbi különleges érdeklődésre számíthat Bloomsbury körkben) –, addig a biográfus „művészé avanszál”. „Egy kis magaslatra hágyva”, ahogy Woolf mondja, az életrajz írója letekinthet tárgyára, és megfigyelheti nagyon is emberi tulajdonságait.

Virginia Woolf tökéletesen megragadta az „új életrajz” megkülönböztető jegyeit, miszerint az állítólagos hős, az életrajz tárgya, lakájja alacsonyodik, míg az életrajz írója hőssé lép elő. Erről a művészi „magaslatról” Strachey szabadon kicsinyelhetette és gúnyolhatta „eminens viktoriánusait”. Saját könyvét felköszöntendő, Strachey idézi egyik kollégája megjegyzését: „Amikor valakit »józan életűnek« neveznek, gyanakodni kezdek; de ha azt hallom valakiről, hogy »józan életű és tiszteletre méltó«, akkor tudom, hogy gazember.” Strachey ezen a mondáson saját hitvallását követve így változtatott: „Amikor valakit »viktoriánusnak« neveznek, gyanakodni kezdek. De ha azt hallom valakiről, hogy »eminens viktoriánus«, akkor megírom az életrajzát.”

Strachey ezeket az életrajzokat leleplező szándékkal írta, hogy hőseit nevéssé tegye, hogy megmutassa privát arcukat a közálarc mögött, a magánbűnöket, melyek, legalábbis szerinte, meghazudtolják közösségi erőneiket. Nagy művészi készséggel szabta méretre hőseit – a szó szoros értelmében így tett Thomas Arnold, Rugby híres iskolaigazgatója esetében, akinek lábai, Strachey szerint, „a kelletnél rövidebbek voltak”. Rosszindulatú, nem is igazán fontos (és talán nem is igaz) leírását adta ezzel a „Muscular Christianity” szószólójának. Volt, hogy úgy adott elő egy jelenetet, hogy hőse hitelét veszítse: Gordon tábornokot, Kartúm mártírját egy asztalnál ülve ábrázolta, melyen egy nyitott biblia mellett egy ugyancsak nyitott konyakosüveg áll. Esetleg retorikai fogással próbált szatirikus hatást elérni: Newman kardinális, Anglia legnagyobb tekintélyű vallási gondolkodója *Szentek élete* címmel könyvet szerkesztett – adja tudunkra lelkiismeretesen Strachey –, mely Szent Bega, Szent Adamnan, Szent Gundleus, Szent

Guthlake, Drithelm barát, Szent Amphibalus, Szent Wulstan, Szent Ebba, Szent Neot, Szent Ninian és Cuniban, a remete életrajzát tartalmazta. Az ismeretlen nevek illetően felsorolása a szent fogalmát magát teszi nevéssé. Vagy épp a szentek lelkesedését gúnyolja: Florence Nightingale – írja – telve volt „morbid vágyakozással” Istenért, ám Isten úgy képzelte el, mint egy „glóriával felszerelt szemest”; alig tudott különbséget tenni „Istenség és a szennyvízcsatorna között”.

Strachey a hátsó felükön túl magasabb, életfontosságú szerveit is támadta hőseinek, azokat a tulajdonságokat, melyek hőssé tették őket. A viktoriánus és az „új életrajz” között ez volt a nagy különbség. A viktoriánusok humanizálták hőseiket, feltárták magánvétküket anélkül, hogy közéréneiket tagadták volna. Az új életrajzok szerzői azért fedik fel ezeket a bűnöket (gyakran persze csak balgaságokat), hogy gyalázzák hőseiket – hogy antihősöket csináljanak belőlük.

De még az antihősökben is marad valami a heroikusból. Ezek legalább felismerhető egyéniségek. Az eminens viktoriánusok Strachey ábrázolásában karikatúrák voltak, gúny tárgyai, mégis maradt bennük az egyéniségükből eredő kiválóságnak valami nyoma; a karikírozás hatására néha éppenséggel még egyénibbé, még különbbé váltak, mint igazából voltak. Az „új életrajzírók” által megkezdett munka befejezése, a heroizmus utolsó maradványainak eltörlése nemcsak a kiválóság, de maga az egyéniség fogalmának tagadása az „új történetírásra” maradt.

Két évvel Strachey könyvének megjelenése után H. G. Wells útjára indította az új „történetírást” (ahogyan hamarosan elkeresztelték) *A történelem vázlata* című bestsellerével. Ebben a történelmet „az egész emberiség közös kalandjaként” határozta meg. Wells olyan történelmet kívánt írni, mely nemcsak a kisemberről, de a kisembernek is szól; a történelemnek a kisember egyszerre volt tárgya és ideális olvasója. Azzal dicsekedett, hogy nála az úgynevezett világtörténelmi egyéniségek, mint Napóleon, az őket megillető fényben tűnnek majd fel, a történelem csúcán feszítve, akár „a kakas a trágyadombon”.

Ö V A L A T T

„Kicsúsított a kezemből” SZŐKE GYÖRGY

Mármint a gyík jeles tudósunk, Komoróczy Géza kezéből. Ahogy erről ő maga számol be a 2000-ben publikált tanulmánya egyik lábjegyzetében. A Freudot művében oly határozottan meghaladó szerző nagyon is Freud nyomdokában halad: ő is önmön álma fejtésével próbálkozik. Ne gondoljunk azonnal Mórckaként (akinek mindenről az jut eszébe) valami pajzán dologra a szerző álma során kezében tartott, majd krokodilussá növekedett gyíkcocsa kapcsán: öv alatti lenne. (Akár e rovat.) Maradjunk csak a „túlhaladott” Freud nyomán az álom közvetlen leírásánál, manifest tartalmánál. A gyíkcocsa ugyanis ebben az álomban nemcsak azt szimbolizálja. Akkor álmodja ezt Komoróczy, midőn éppen az ókori Mezopotámia álomfejtésének szentelt művét dolgozik. Melynek a 2000-ben közölt főszovegében utal a munka nehézségeire, arra, hogy „nemcsak az értelmezés, de néha a lelet is kicsúszik a kezünkéből” (55. lap). Szorongása álmában is jelen van: elméleteket cáfol, ár ellen halad

(„hegynek föl, a folyással szemben mentem”), s a kis gyík is – idézem – „kicsúsított a kezemből” (57. lap). Az álom (Freud által leírt) vágyteljesítő funkciója azonban feloldja ezt a szorongást: a téma, az immár krokodilussá nőtt gyíkcocsa húzza maga után szerzőjét. Amint ezt végül is megírt okos tanulmánya példázza.

A szerző természetesen nem így értelmezi álmát, miután váratlanul felébred: ezt a jelenséget viszont megint csak a túlhaladott Freud írta le, s nevezte álomcenzúrának.

Az álom felszíni, manifest tartalmának fejtését maga az álmodó hitelesíti: „ha nem a jelen kéziraton dolgozom – írja – (...), nem álmodtam volna ilyesmit”.

Ami pedig az álom mélyebb, rejtettebb rétegeinek fejtését illeti: a vízben, patakban menést, a kézben tartott, majd pedig krokodilussá növekedett gyíkot – nos, eme (eléggyé közkeletű) motívumok magyarázatát az olvasó fantáziájára bízhatjuk. „Nehéz elképzelni – írja Komoróczy –, hogy ezek után a történész az álmok tartalmi elemeivel bármit is kezdhetne.” Bizony nehéz. Hiszen nyomdafesték és álomcenzúra is van a világon. S hátha e tartalmi elemeket ez is, az is nehezen tűrné.

Manapság a kismember kifejezés rosszul cseng (a „common man”-nek még szexista felhangjai is lehetnek); a „politikailag helyes” terminus – mely némelyünkre hasonlóan rossz hatással van – az átlagember, a névtelen tömeg. Mára ezek az átlagos, névtelen emberek azzal fenyegetnek, hogy kiszorítják nemcsak az olyan világtörténelmi személyiségeket, mint Napóleon, de az elit minden tagját is, mely fogalomba beleértendőek elnökök és királyok, munkásvezérek és arisztokraták – mindenki, aki a névtelen tömegből kiemelkedik, egyszerűen azért, mert nem névtelen, mert egyéni, felismerhető jegyei vannak. De nemcsak az elit lenézendő, hanem az elitista témák is – a történelem nagy eseményei, melyekben az egyéniségnek szükségképp kiemelkedő szerepe lehet –, és a nagy elmék produktumai, a nagy eszmék és könyvek. A régi „felülnézeti történelem” helyett „alulnézeti történelem” írására buzdítanak, az átlagember történelmét, élete közönséges, mindennapi tevékenységét megjelenítendő. Így módon – mondják – a névtelen tömegek talán megmenthetők az „utókor lenézésétől”.

Hogyan is vitathatnánk ily dicséretes ügyet? Miért is ne óhajtánánk a történelem látókorát tágítani az elfelejtettek emlékének felelevenítésével? Értelmes embernek, kivált a lelkiismeretes történésznek nem lehet kifogása ilyesmire ellen. De jogos lehet a kifogás, ha az elitista történetírás gyanúja a történelem menetét mindenki számára meghatározó témák – nagy egyéniségek, nagy események, nagy eszmék – kizárásához vagy lekicsinyléséhez vezet. Az is kifogásolható, ha az alulnézeti történelem maga is lenézővé válik – ha a történész az átlagembertől megtagadja azokat az eszméket, motivációkat és érdeklődést, melyek túlmutatnak mindennapi élete közönséges szükségletein. Mert ilyenkor nemcsak a történész alacsonyodik lakájává, aki semmi hősiést nem lát a történelemben. Erre a szintre száll le a nép is, amelytől minden heroizmust, ahogy Hegel mondaná, az „egyetemes tudattal” minden kapcsolatot megtagadnak, kizárva mindazt, ami a közvetlen, adott körülmények fölé emelné létüket.

Ezt néhány évvel ezelőtt értettem meg igazán, amikor egy tanulmányomban úgy érveltem, hogy a történelem politikai eseményei nemcsak önmagukban fontosak, de a kor átlagemberére számára is, akit nagyon is érdekelnek ezek az események. Bírálóim között akadt egy jól ismert kultúrtörténész, aki tiltakozott, mondván, hogy a politika dolgai az átlagembert sohasem érdekelték, és ma sem érdeklik. Nyilvánvaló, mondta, hogy az emberek túlnyomó többsége számára „az, hogy hol és miből él, kivel házasodik és mi lesz a gyermekeiből” mindig is sokkal fontosabb volt, mint „az, hogy ki nyerte a választásokat”. A megjegyzés arroganciája szíven ütött, mintha csak egy harvardi professzortól lehetne elvárni, hogy a munkája, otthona és gyermekei mellett a választásokkal is törődjön.

A szakmai torzulás legújabb formája a „kánon” megtámadása azon az alapon, hogy túl nagy szerepet játszanak benne a köztudatban DWM-ként ismert „halott fehér férfiak” (dead white males). A fogalom egy változatával, a „nagyfiúkkal” (big guys, BG) egy előkelő egyetem női tanulmányok (Women’s Studies) programjának vezetője ismertette meg, aki elmagyarázza,

hogy a probléma nemcsak az, hogy ezek a „nagyfiúk” fiúk, de az is, hogy nagyok, és így, az ő szavaival, „privilegizálják” a nagy könyveket, eszméket és eseményeket. És ami még rosszabb, kisajátítják magának a nagyságnak, a zseninek, s a lehetőleg sokáig érvényes transzcendens igazságot kereső egyéniségnek a fogalmát. Maga az elképzelés – hogy létezik nagyság, zseni, különlegesség, hogy az ember üdvözölje az ilyesmit és törekedjen elérésére, hogy némely igazság túlmutat fajon, nemén és osztályon, és hogy mindenki, még az átlagember is, részese az ilyen igazságnak és felemelkedhet általa, mindez – magyarázza – sajátosan masculin elképzelés. Mindez – folytatta – csak egy feminista „ellenkánon” létrehozásával orvosolható, mely sajátosan feminin értékeket megtestesítő nőket sorakoztat fel – költőnőket például, akik azt mondják: „Ezt a verset nem az örökkévalóságnak írom”; és írónőket, akik azt állítják: „Nem a transzcendens igazságokat, hanem a női lét apróságait szándékozom dicsőíteni... olyan kis »finomságokat«, amilyeneket a nők csinálnak.”

Szeretném hinni, hogy ez egy szélsőséges álláspont, és hogy a legtöbb feminista nem akarja a BG-k kánonját a kisleányok (little gals, LG) ellenkánonjára cserélni. Bár a nagyságot vitató elbizakodottság messzire nyúlik. Ez húzódik a „nagy könyvekről” dúló vita háttérében is. Már rég nem a kánon különböző összetevőiről, ennek vagy annak a könyvnek a beiktatásáról vagy elhagyásáról van szó, hanem magáról a nagyság eszméjéről, a nagyságéréről, mely a hagyomány szerint túlmutat fajon, nemén és osztályon – még műfajon is. Ezért valamikor adottnak vették, hogy Shakespeare-t érdemesebb tanulmányozni, mint Supermant, hogy a magasabb kultúra magasabb, felemelőbb, mint a popkultúra, és hogy a történelem néhány eseménye jelentősebb a többinél. Az a feminista, aki a nőket legszívesebben az élet „kis dolgai” közé zárna – a konyhába, mondaná egy régi vágású feminista –, pontosan annyira lekicsinyli és trivializálja életüket, mint az a történész, aki feltételezi, hogy az átlagembernek közömbös a mindennapi életén túlmutató politika és a közügyek. Még Hegel is, aki pedig nem volt különösebben híres demokratikus hajlandóságáról, nagyobb szerepet szánt ennél az átlagembernek. Még akik el is merülnek életük egyediségében, még ők is hozzáférhetnek az egyetemeshez, hisz az állam polgáraiként még ők is részesei lehetnek az egyetemes létnek. Az állam törvényei és intézményei a partikularitást fölé emelik őket, és szerepet osztanak nekik a történelmi fejlődés menetében.

Nemrég tanúi lehettünk e hegeli tézis drámai igazolásának, melyet – szeretném hinni – Hegel maga is méltányolt volna: a *Polgárháború* című kiváló tv-sorozatnak. A film egy nagy történelmi esemény hősi természetét példázza. Olyan eseményét, mely mit sem veszített fényéből, és amelyet nem homályosítottak el azok a kisebb események, melyekből összeállt: a csatamezők sara és mocska, a tábornokok hozzáértése, esetleg inkompetenciája, vagy a megcsontított és haldokló katonák. Mert ezek ellenére a polgárháború elejétől a végéig nagy nemzeti, politikai, társadalmi és ideológiai élmény volt, mely csak a felül- és alulnézeti történelem ügyes társításával érthető meg, ha Lincoln beszédeinek csodálatos retorikáját a katonák asszonyaikhoz frott leveleinek otthoniú, megindító hangjával párosítjuk. Ennek az igazán hősi eseménynek a kiskatonák és a frissen felszabadított rabszolgák ugyanúgy hősei voltak, mint a tábornokok és az államférfiak. Mindannyian részesei voltak az egyetemességnek – mondaná Hegel –, mely felemelte őket, még ha nemegyszer pusztulásukat is okozta.

A történelem lakájlékű felfogásával nemcsak az a baj, hogy lekicsinyli a nagyságot és a heroizmust, de ugyanazt teszi az egyéniséggel és a szabadsággal is. Tocqueville másfél száz évvel ezelőtt már előre látta ezt a problémát. A *demokrácia Amerikában* egyik figyelemre méltó (alig három- vagy négyoldalnyi) fejezetében, mely „A demokratikus országok történéseinek néhány sajátosság tulajdonsága” címet viseli, Tocqueville megvilágítja a régi és az új történetírás különbségének lényegét. Az arisztokratikus korszakokban – írja – a történészek hajlamosak „mindent, ami megtörténik, egyes emberek akaratának és jellemének tulajdonítani... és habozás nélkül feltételezni, hogy a legcsekélyebb véletlen esemény a leghatalmasabb forradalmak oka lehet”. A demokratikus korszakokban viszont arra hajlanak, hogy „az emberiség sorsát illetően szinte semmi befolyást se tulajdonítsanak az egyének... Még a legjelentéktelenebb eseményeket is általános okokkal magyarázzák” – olyan okokkal, mint a „fajok természete, az ország fizikai állapota, vagy a civilizáció szelleme”. Az egyéni akarat történelemformáló erejének lekicsinylése vagy elhanyagolása azzal a veszéllyel jár – figyelmeztet Tocqueville –, hogy ezzel a történész az „emberi szabadságot” is semmibe veszi:

„Egy ügy, amely oly jelentékeny, hogy egyszerre embermilliókra hat, és oly erős, hogy összefogva egy irányba hajtja őket, ellenállhatatlannak tűnhet. Látva, hogyan halolnak meg előtte, már majdnem elhitheti velünk, hogy lehetetlen ellenállni neki.

Így azután a demokratikus korok történései nemcsak azt nem hajlandók elhinni, hogy bizonyos állampolgárok befolyásolhatják a nép sorsát, de a népet még sorsa megváltoztatásának eszközeitől is megfosztják, és a megváltoztathatatlan gondviseléstől, vagy a vakorsótól teszik függővé.”

Tocqueville megjegyzései minden elképzelhető determinizmusra érvényesek, a francia *Annales*-iskola történéseinek földrajzi és demográfiai determinizmusára éppúgy, mint a marxizmus gazdasági determinizmusára vagy az Amerikában manapság népszerű determinisztikus szentháromságra: a fajra, nemre és osztályra. Az eredmény minden esetben ugyanaz: az egyén akaratának, eszméinek, tetteinek és szabadságának lekicsinylése. Ma inkább, mint eddig bármikor, jó okunk van megfogadni Tocqueville szavait: „Fontos, hogy a [szabad akarat] eszméjét ne engedjük elhalványulni, fel kell emelnünk az ember lelkét, nehogy örökre földre borulva éljen.”

Akarat nélkül, egyéniségek nélkül nincsenek hősök. És a gazemberek hiánya legalább annyira elszomorító, mint a hősöké. Nagyjából ugyanabban az időben, amikor Condé hercege a „Senki sem hős a lakája szemében”, mondást kiötlötte, egy másik francia vezetésesség, La Rochefoucauld is kimondott egy fontos igazságot: „Senki sem hős és senki sem gazember a lakája szemében.” A lakáj számára gazdája éppen olyan, mint bárki más – valaki, akinek csizmáját le kell húzni, akit ágyba kell bújtatni, olyan, aki a pezsőt kedveli. A lakáj talán tud tőle egy s mást, hogy jó vagy rossz uraság, jó vagy rossz férj és apa. Ám azt nem tudja, hogy hős-e vagy gazember – nagy államférfi vagy filozófus, esetleg tirannus vagy sarlatán.

A történész se fogja tudni ezeket, ha ragaszkodik a manapság oly divatos strukturalista történelemszemlélethez. Eszerint például a náciizmus döntő elemei nem Hitler vala-

mint a náci eszméi és intézkedései voltak, hanem a német állam szerkezete, bürokráciájának és befolyásos csoportjainak természete, továbbá a gazdasági és földrajzi sajátosságok. Az efféle strukturalista elemzés hatása pontosan olyan, amilyennek Tocqueville megjósolta: az egyén, az eszmék és az akarat leértékelése; Hitler és a náci vezetők szerepének lekicsinylése, nyíltan vallott hódítási és tömeggyilkossági szándékaik minimalizálása vagy éppen tagadása, és így annak elkerülése, hogy a gonoszról szólni kelljen. Lucy Dawidowiczsal, *A háború a zsidók ellen* monumentális művének szerzőjével szólva: „A strukturalisták kitorölték a szabad akaratot az emberi társadalomból, és megfosztották a férfiakat és a nőket attól a képességüktől, hogy jó és rossz között válasszanak.”

A náciizmus strukturalista feldolgozása egyenlő annak leegyszerűsítésével, a gonosz banalizálásával. Ugyanakkor ez dehistorizálást, a történelmi tények meghazudtolását is jelenti. A náci eszméi és szándékai, megfontolt intézkedései és tettei nyilván éppúgy részei a történelmi valóságnak, mint az államszerkezet, a különböző érdekcsoportok és bürokráciák, a gazdasági és a katonai-földrajzi erők. Az eszmék és a politika nem szándékolt következményeinek megértéséhez előbb meg kell értenünk az eszméket és a politikát, mely ezeket a következményeket kiváltja. A strukturalisták bírálják a náciizmus hagyományos történéseit, mert, szerintük, a történelem megszemélyesítésének csapdájába esnek – mintha a náciizmus egyik alapelve nem a vezér-elv, Hitler személyének istenítése lett volna; vagy az intencionalizmus csapdájába – mintha Hitler nem hirdette volna ki nyilvánosan is szándékait, és mintha ezeket a szándékokat nem vitték volna szó szerint – túlságosan is szó szerint – véghez.

Ugyanezt a strukturalista elemzést alkalmazták Sztálin Szovjetuniójának történetére. A történészek ezen új generációja („cohors”, ahogy ők mondják) nem tekint a sztálinizmust a totalitarizmus egyik formájának, a sztálinista rezsim kommunista ideológiával összhangban lévő önkényuralmának. Még a rezsim vagy az ideológia felelősségét is tagadják a korszak legtöbb eseményéért. A Sztálin személyéhez kapcsolt tettek – mondják – gyakrabban voltak rögtönzés eredményei, semmint egy szándékos stratégia részei, melyek a „társadalmi állapotok” nyomását tükrözték. Inkább mutatták e csoportok nyomását alulról, mint a rezsimét felülről. Ez a beállítottság – jegyzi meg örömmel a strukturalisták – olyannyira aláássa „a sztálinista rendszer totalitárius modelljét, hogy azt már használni sem érdemes”. Egyikük kifejti, hogy afféle fogalmak, mint totalitarizmus és terror elavultak, mivel ezek a hidegháborús mentalitás és az „antikommunista hisztéria” termékei, melyek sajnos megfertőzték az idősebb kutatókat. Másikuk azt kifogásolja, hogy ezek a fogalmak erkölcsi ítéletek, és „Sztálint megítélni annyi, mint erkölcsi imperializmust gyakorolni”.

Az új iskola szerint a strukturalizmus személynél, ítéletmentes szemlélete objektívebb, mert kevésbé moralizáló és átpolitikált, mint a régi fogalmak. Ez az érvelés igazából csengene, ha nem volna maga is része a szovjet történelem egyik nyíltan politikai magyarázatának. Kenéz Péter történész kifejti, miért épp az objektivitás érdekében kell a történésznek szembenéznie a terror és a totalitarizmus tényekkel:

„A történészeknek nem azért kell írniuk a terrortól, hogy felháborodásukat hangoztassák, hanem mert ez a téma lényeges az 1930-as évek szovjet életének megértésé-

hez. A terror nem mellékes kísérőjelenség volt. Nem olyasféle téma, mint a szovjet sport vagy a szovjet opera története. A terror miatt a szülők másképp szóltak gyermeikhez, az írók másképp írtak, a munkások és a vállalatvezetők másképp beszéltek egymással... A terror miatt milliók pusztultak el... Bármilyen témát válasszunk is, nem tudjuk megkerülni azt a tényt, hogy ez gyilkos korszak, és a sztálinizmus gyilkos rezsim volt."

A hagyományos történelem talán vigaszt lelhet abban, hogy a strukturalista iskola nem uralkodik jobban a szovjet történetírásban, mint a németben. De jelentéktelennek semmiképpen sem mondható, különösen a fiatalabb történészek körében, akik arra büszkék, hogy a szakma frontvonalában dolgoznak. Igaz, most, hogy már a szovjet vezetők maguk is bevallották a kommunista rezsim néhány – közel sem összes – gyilkos tényét, talán egy kissé nehezebb lesz a történészeknek vitatni ezeket, legyenek bármennyire is kifinomultak szakmailag. De csak egy kicsit nehezebb. Egy furfangos történész mindig megtalálja a valóság kicselezésének módját.

Egyike ezeknek a történészeknek, a strukturalizmus atyja és az *Annales*-iskola legbefolyásosabb vezetője, Fernand Braudel. Braudel ünnepelt munkája, *A Földközi-tenger vidéke II. Fülöp korában*, az *Annales*-doktrína modellje: e szerint a történelem hosszú távú, élettelen, személytelen erői – földrajz, demográfia, ökológia, gazdaság – adják a történelem „mélyebb valóságát”, ellentétben a rövid távú eseményekkel, melyek tűnnek és csak a felszínt érintik. Braudel munkájában nemcsak Fülöp uralkodásának háborúi és hódításai tartoznak ezek közé a rövid távú események közé, de az inkvizíció és a *renaissance* is (ezek néha a középtávú, ún. „összekapcsolódások” szerepét játsszák). Egy emlékezetes passzusában Braudel a rövid távú eseményeket az éjszakában pillanatra felvillanó, majd gyorsan tovatűnő szentjánosbogárhoz hasonlítja, mely nem hagy maga mögött fényt, vagy bármiféle más nyomot.

Braudel könyve a tudósi munka rendkívüli eredménye, ha másért nem, azért, mert emlékezetből írta, könyvtárak és archívumok nélkül, egy második világháborús német hadifogolytáborban. Később visszaidézte lelkiállapotát a könyv írásakor. „Közvetlen egzisztenciális válasz volt – írja – a tragikus időkre, amelyeket megéltem.”

„Mindazokon a történéseken, melyek ellenségeink rádiójából és újságjaiból felénk áradtak, de még a londoni híreken is, melyeket titkos vevőinkkel fogtunk, túl kellett látnom, ki kellett zárnom, meg kellett tagadnom őket. Le az eseményekkel, különösen az idegesítő eseményekkel! Hinnem kellett, hogy a történelem, a sors sokkal mélyebb szinten íródik.”

A „történések”, vagy „rövid távú események”, amelyeken Braudel „túllátni”, amelyeket „kizárni, megtagadni” kívánt, nem kevesebbek voltak, mint a modern történelem legpusztítóbb háborúja és minden idők legkatasztrofálisabb eseményeinek egyike, a Holocaust; s ezek egyikét sem a történelem hosszú távú erői okozták, hanem olyan egyének, akik méltán megérdemlik a „gazság hősei” címet. A legmegdöbbentőbb az, hogy míg Braudel a lágerben volt, személyesen és létében tapasztalva a gonosz erejét, sikerült meggyőznie magát arról, hogy az efféle egyének és rövid távú események a történelem szempontjából kis je-

lentőséggel bírnak. A Holocaust, mint „rövid távú” esemény? Megáll az ész.

Abban az időben, amikor Braudel egy német hadifogolytáborban épp az *Annales*-iskola csúcsteljesítményét írta, ennek az országnak egy fiatal (Braudellel közel azonos korú) irodalomkritikusa egy sokkal régebbi *Annales*, Tacitus *Annales*-ének új kiadásával volt elfoglalva. Lionel Trilling megfogta az *Annales* egy mondata, mely érzése szerint kifejezte az egész munka szellemét. „A Történelem legfontosabb feladatának azt tartom, hogy érdemleges tettet ne hagyjon említetlenül, és hogy az utókor megrovását fenntartsa a gaztetteknek és gonosz szavaknak.” Trilling nem volt történész – nem valószínű, hogy hallott a francia *Annales* híveiről, akiket ekkor még a hivatásos történészek is kevésbé ismertek. De kora történelmének, a náciizmusnak és a sztálinizmusnak nagyon is tudatában volt. Kiváló érzéssel tapintott rá az intellektuális divatokra, például a modern történészek vonzódására a hosszú távú nézőponthoz, mely nézőpont – Trilling gyanította – elködösítette, és talán igazolta is a történelem gaszágait:

„Érzékenyebb felfogásúaknak a »hosszú távú nézőpont« minden történelmi nézőpontok leghamisabbika. A távlatok hangsúlyozása mögött az érzékenység legyőzésének szándéka áll – kellő távolságból szemlélve a holttest és a levágott végtagok nem olyan borzasztóak, és végül még talán össze is állnak egy »értelmes alakzatba«.”

Trilling, mint előtte Tocqueville, a történetírás egy régebbi módját kedvelte, az olyan történetírást, mely – Tacitus szavaival – képes volt emléket állítani az „érdemleges eseményeknek”, és elítélni a „gazitteket és gonosz szavakat” – hősök és gazemberek történelmét és az átlagemberekét is. A történetírásnak ez a módja ellentmond a hosszú távú nézőpontban rejlő determinizmusnak – azoknak az általános okoknak, melyekről Tocqueville írt, melyek tagadják a szabad akaratot és lekicsinylik az emberi szabadságot. Röviddel halála előtt, egyik legutolsó nyilvános szereplése alkalmából Trilling kijelentette, hogy „XIX. századnak” tekinti magát, mert még mindig „bízik az akarat erejében egy olyan korban, amikor kevés intellektuál hisz benne”. Amikor a strukturalizmusról kérdeztek, az válaszolta, hogy harminc évvel előbb a sztálinizmus ellen harcolt, és ha fiatalabb lenne, akkor most „a strukturalizmus ellen harcolna, mint egy másik olyan rendszer ellen, amely ellentétes az akarat és az egyéni szabadsággal”.

Valóban, akarat és szabadság nélkül nem lehetséges erény és bűn sem. És erény és bűn nélkül hősök és gazemberek sem létezhetnek. Csak lakájok – lakájok, akik nem ismernek hőst, legyen az jó vagy rossz, akik nem ismernek semmiféle nagyságot: elsöprő történelmi eseményt, kiemelkedő művészi, irodalmi vagy filozófiai munkát, semmiféle különbséget triviális és fontos között. Ha egy ilyen lakájmentalitás eluralkodna, mindannyian, a legszerényebektől a legkiválóbbakig, szegényebbek lennénk általa. Szerencsére van valami az emberi szellemben, amely nem tűr sokáig efféle lealacsonyodást. Látva a szabadság és az akarat rendkívüli igazolódását a közelmúltban Kelet-Európában, reménykedhetünk, hogy talán a mi iskolamestereink is okulnak belőle és felemelkednek általa – a nagy események által, együtt a hősökkel, gazemberekkel és lakájokkal.

FORDÍTOTTA GEORGE GÁBOR

M E G J E L E N T

BÍRÓ PÉTER

Csak ami van

című regénye

A 2000 ÉS A SZÉPIRODALMI KIADÓ

KÖZÖS KIADÁSA

KAPHATÓ MINDEN JOBB KÖNYVESBOLTBAN

Tisztelt Szerkesztőség!

Szeretném előfizetni a 2000-t

- negyed évre
- fél évre
- egy évre
- 2000. december 31-ig.

Kérem, küldjenek csekket.

.....
NÉV

.....
LAKCÍM

.....
FOGLALKOZÁS, ÉLETKOR

ÁPRILIS 11-ÉN
KÜLÖNLEGES CSEMEGE A MERLIN SZÍNHÁZBAN

„Születés- napomra”

JÓZSEF ATTILA-MŰSOR

*Mártha István, Sebő Ferenc, Galkó Balázs, Hobó.
a Kaláka Együttes (Gryllus Dániel, Huzella Péter,
Radványi Balázs, Becze Gábor) és Jordán Tamás
közreműködésével*

A „2000” SZERKESZTŐSÉGÉNEK

BUDAPEST
POSTAFIÓK 464
1396

Talán nem tanácsos hősködnünk, kedves kollégák...

REFLEXIÓK G. HIMMELFARB CIKKÉRE

RITTERSPORN GÁBOR TAMÁS

Vagy húsz éve volnék az akadémiai lakájtársadalom polgára, így megszoktam kollégáim azon erőfeszítéseit, hogy igazolják, miért szervilisek, s azt is, hogy bizonygatják, nem ők szolgállelkek, hanem a tőlük eltérő nézeteket képviselő szaktársaik. Nem ragadtam volna hát tollat egy újabb igazolási kísérlet láttán, ha meg nem kér egy barátom. Igyekezete Szolzenyicin keserű megjegyzését idézi eszembe. Arról panaszkodott a vermonti remete úgy két éve, hogy a vasfüggönnyet nem vonták fel elég magasra ahhoz, hogy beóvakodhasson valami Oroszországba, ami meghaladja a nyugati kultúra legszerényebb produktumainak színvonalát. Transzljajtánia-szerte nyilván sokkal biztatóbb a helyzet...

Tájainkon sem egyszerű a dolog, hiszen kenyéradó intézményeink hangzatos nevei és meritokratikus ideológiájuk idővel velünk is elfeledtetni, mivel kezdi legtöbbünk akadémiai pályafutását, milyen érdemekkel nyeri el státusát, s miként egyengeti karrierjét. Úgyannyira, hogy ha nem figyelünk egy kissé oda, hajlamosá válunk az értelem rendkívüli megnyilatkozásának tekinteni valamennyi vakantásunkat. Mi sem illetlenebb köreinkben, nem elmélázni, vajon nem hajlamosabb-e bőkezű establishmentünk olyan kollégákat előbbre juttatni, akik valamennyiünk számára könnyűszerrel megemészthető jelenségekről értekeznek, mint olyanokat, akik lelki és intellektuális nyugalomukat felkavaró problémákra hívják fel figyelmünket. Hogyan is egyeztethetnénk össze magunkról s a lehetőségek közül a legjobb akadémiai világról alkotott képünkkel, hogy adaptációs és szocializációs folyamatok csiszolgatnak, míg bele nem illünk a szellem éterétől áthatott intézmények keretei közé, s hogy messze nem prométheusi tett doktoratyánk, vizsgaszűrünk és a szakmai sorsunk felett rendelkező karkai bizottságok jóindulatának elnyerése? Azért sem kényszerülünk az efféle kínos lelkigyakorlatokra, mert cégeink feddhetetlen tekintélye és szigorú kiválasztási módszerei csakugyan garantálni látszanak – s tulajdonképpen garantálják –, hogy világszínvonalat (bár persze milyen...) képviseljenek azon bakugrásaink is, melyeket magunk sem tekintünk többnek konjunktúrák diktálta fecsegésnél. Viszont nyugatgathatjuk magunkat, ha mindezek ellenére elfogva valami kételyféle: doktoratyánk, intézetünk igazgatója, fakultásunk dékánja, legnevesebb szakmai ellenfelünk is alkalmazkodott a különböző viselkedési, diszkurzív és konceptuális normákhoz. Sőt hány-szor kaptuk azon őket, hogy ott lakájkodtak kiadói, minisztériumi, pénzosztogató alapítványbeli nagyságok és medikritások előtt, amit mi sohasem tennénk meg, vagy ha mégis, felhagyunk vele, amint hierarchiánk csúcsára kerülünk, ahol (mint a cirkuszba keveredett fiú Karinthy novellájában) elővesszük majd kis hegedűnket...

Nem bocsánatos bűn-e, ha néhány kollégánk képtelen megszabadulni a gyanútól, miszerint sunyi inasgyülekezet az egész világ? S nem érthető-e, ha más kollégáinkat a szellem teljesítményei, a teljesítmény mint olyan és a teljesítő kultuszára inspirálja maga a tény, hogy magas tudományuk intézményesül? Mit vesznek el a lenyűgöző mű, a történelmi esemény vagy a kiemelkedő személyiség jelentőségéből a hagyományok, érzékenységek, megismerési sémák, gondolati közhelyek, kifejezési technikák, kollektív gyakorlatok, tipikus társadalompszichológiai modellek és elterjedt politikai jelenségek, melyek összefüggésében a nagy dolgok elhelyezhetők? S mit ragadhatunk meg az emberi dolgok természetéből, ha egyszeri, megismételhetetlen és végső soron csak saját magukkal magyarázható „nagy figurák, nagy események, nagy eszmék” hatására vezetjük vissza őket?

Míntha ifjúkorunk azon vitáit idézné elő a tisztelt kolléga írása, melyek az egyén és a közösség, vagy a társadalom és a Nagy Ember viszonya körül dúltak. Oly kérdések körül, melyek azt firtatták, hogy a tyúk vagy a tojás volt-e előbb. Mivel is olyan tiszteletlen (bár nem egészen téves) gyanút ébreszthet az olvasóban, miszerint a nagynevű intézményeink által vizsgálgatott problémák egyike-másika nem eshet túlságosan messze azoktól a dilemmáktól, amelyek valamikor Komszomol-alapszervezetek érdeklődésének álltak középpontjában. Ha továbbmerészkedik ezen a veszélyes úton, akkor azt is orrontani kezdi talán, hogy gyakran kollégáim sem hajlamosabbak árnyaltabb megoldásokat keresni, mint a tekintélyes kézikönyvek szerzői, akik meglehetősen egyszerű monokauzális magyarázatokat sugalltak a jobb sorsra érdemes tagságnak. Tagadhatatlan, hogy a napnyugati bölcsek sokkal szélesebb kultúrával rendelkeznek, és az is megesis, hogy összehasonlíthatatlanul elegánsabban érvelnek. Mindez aligha feledtetheti azonban, hogy némely magyarázó modelljük alapvető paradigmája meghitt rokonságban áll Barruel atya szent meggyőződésével, aki azt bizonygatta a múlt század elejének legsikeresebb bestsellerében, hogy a francia forradalom mindössze egy szabadkőműves összeesküvés következménye volt.

Igen felemelő, hogy a szabad akarat képezi a tisztelt kolléga gondterhelt meditációjának tárgyát. De mi sem jellemzi inkább magasztos aggodalmának meglehetősen gyalogos indítékát, mint az a tény, hogy éppenséggel akkor nem hajlamos értékelni (mit értékelni: egyszerűen tudomásul venni) az emberi autonómia érvényesülését, amikor az a szellem fennkölt régióiban, történetesen a saját szakterületén hány fittyet a hétköznapi gerinctördelő körülményeire, ami pedig ritkán fordul elő köreinkben. Jól leszidja hát szegény Fernand Braudelt, aki felülkerekedett

a háború, a vereség, az otthon hallgató vagy kollaboráns többség konformizmusa, az egyre riasztóbb hírek és – mit tesz isten – a hadifogoly-lét nyomasztó tapasztalatán, hogy egy olyan történet szemlélet kidolgozásán fáradozzon, amely a napi eseményeknél mélyebben fekvő jelenségek hatóerejét hangsúlyozza. Csakugyan: milyen alantas szolgazsellem inspirálhatta a viszonyain messze túllátni képes, levert, megalázott, elárult, mindenétől megfosztott foglyot! S milyen merész intellektuális szabadságot képvisel a jól szituált kolléga, aki szemére hányja, hogy valamivel távolabbra vetemedett tekinteni az órájánál!

Arról nem is beszélve, hogy micsoda bravúrral képes olyasmit olvasni egy írásban, amelynek a szöveg tulajdonképpen szöges ellentétét sugallja. A kolléga által lobogtatott Tocqueville-idézet aligha dicsőítheti a szabad akaratot, hiszen egy feltarthatatlan, milliókat magával ragadó ügy mozgósító erejéről beszél – azaz olyasmiről, amit az általa magasról lenézendő iskolák kollektív mentalitások meghatározó befolyásként írnak le. Vajon nem az efféle helyzetekben volna szükség egy kis autonómiára, vagy legalábbis a nagy tekintélyekkel szembeni távolságtartásra és a szentnek kikiáltott szövegek kritikus elemzésének képességére – a történetmesterségben egyébként alapvető követelmények ezek –; akkor is, ha mi sem idegenebb tőlünk, mint szaktársaink szervilitásának ostorozása?

Ez utóbbi esetben a kolléga mindazonáltal olvasta az írást, melyre hivatkozik. Viszont nyilvánvaló, még véletlenül sem fárastotta olümposzi magaslatokat fűrkésző tekintetét, hogy akár csak felületes ismeretséget kössön néhány opuszkulummal, melyekről szemmel láthatóan mindössze egy a szakberkekben némi port felkavart vita két-három hozzászólásából szerzett valami benyomásféléte. Hogy őszinte legyek (*une fois n'est pas coutume...*) magam is a szóban forgó írományok szerzői közé tartoznék, mi sem természetesebb hát, ha igencsak elfogult a véleményem, s ez magától értetődően feljogosítja az olvasót, hogy azonlan felhagyjon dörgedelmem böngészésével. Jelezném azonban a netalán tovább óvakodók tájékoztatására, hogy egy magyar folyóirat áttekintést közölt az inkriminált művecskéket illető szakvitáról (*Aetas* 1991/1. 87–105).

Hosszadalmas volna elmesélni, miről is értekeznek a kérdéses kutatók – mindenestre távolról sem arról, amivel ijesztget a tisztelt kolléga. Talán elegendő annak megjegyzésére szorítkozni, hogy aligha erősebb „alulról” gyakorolt nyomást felfedezni a harmincas évek szovjet politikájára a rezsim „felülről” gyakorolt kényszerénél, és hogy legvehemensebb ellenfelek is kénytelen elismerni (bár mindössze egy zavaros lábjegyzet erejéig...), miszerint legmarkásabb munkáik középpontjában éppenséggel a terror áll. Hozzátenném azért, hogy – banális generációs és egyéb efféle, voltaképpen bizánci jellegű nézeteltéréseken túl – talán az izgatja fel leginkább „szovjetológus”-társaik kedélyét, hogy azokat a rezsim és a lakosság közötti konfliktusokat tárják fel a háború előtti Szovjetunió társadalmában, melyek megoldási kísérletei a leghivatalosabb intézményeken belül is ellentéteket provokáltak. Ezek az ellentétek nemcsak dezorganizálják a rendszert, hanem – ez utóbbi legnagyobb hatalmú szerveinek energikus akciói ellenére (s jórészt ez akciók következtében) – szisztematikusan újratermelődnék. Olyannyira, hogy egyre illuzórikusabbá teszik az effajta kí-

sérletek sikerét, jóllehet mind szükségesebbé is, hogy a rezsim újabb, a korábbiaknál távolról sem sikeresebb megoldásokkal próbálkozzon. Az új tatárok egy igen széles, jóllehet a szakma által kissé elhanyagolt forrásanyag elemzésére támaszkodnak. A legkülönbözőbb szovjet kiadványoktól a háború idején zsákmányolt bizalmas iratokig (s újabban a hozzáférhető helyi archívumokig) terjed a dokumentáció, amelyhez a Mabilion atya munkálkodása óta kifejlesztett szövegkritikai eljárásokat alkalmazzák, s egyikük-másikuk arra törekszik emellett, hogy interpretációja elkerülje egy olyan fogalomrendszer használatát, mely a szovjet rezsim önmagáról elterjesztett hivatalos képére vezethető vissza.

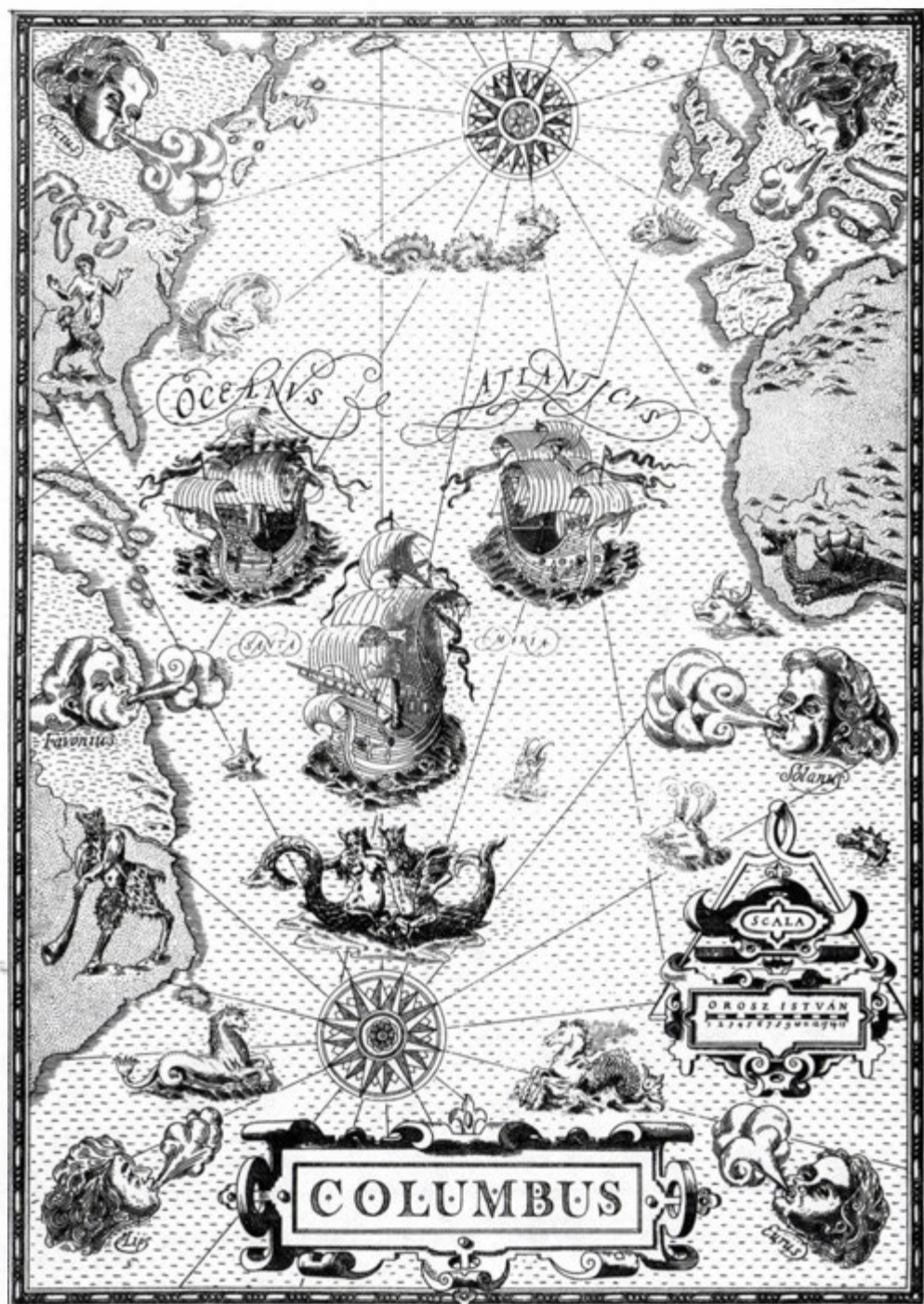
Mi tagadás, még a lehetséges akadémiai *establishmentek* legszabadabbjában sem volt könnyű kenyér az effajta történetírás a hetvenes években, amikor e kutatók elkezdték pályájukat. S nem utolsó sorban azért, mert a szakma konceptuális kereteit éppenséggel néhány, a moszkvai hivatalos retorika henccegéséből levezetett és megfellebbezhetetlennek számító axióma határozta meg, míg az új munkák nemcsak alig sejtett problémák jelentőségére hívták fel a figyelmet, hanem a legsötétebb gyanúkat is ébresztették szerzőik titkolt szándékait illetően. Ha nem egyébbel, azzal, hogy terminológiájuk valamelyest különbözött attól a hagyományossá vált szaknyelvtől, mely óhatatlanul körülhatárolta a „szovjetológia” problematikáját és okfejtését. Hála isten, az ifjúutörők nem senyvedtek hadifogolytáborban, jóllehet nem volt egészen egyszerű valamennyiük karrierje: egyiküket azt panaszolva próbálta állásából kiebrudalni a történetírás egy oszlopa, hogy – *horrendo referens...* – eredeti források elemzése alapján jut szokatlanul tűnő következtetéseire. Mindez ugyan távolról sem garantálja, hogy ne legyenek szolgállekek, különösen, ha iskolájuk védelme közben nem sikerül elkerülniük a sárkánnyá váló nietzschei sárkányvadász unalomig ismert sorsát. Mindazonáltal kérdéses, ki inkább lakáj: ők, akiknek sikerült függetleníteni magukat egy sor olyan szakmai konvenciótól, melyekhez alkalmazkodva a leg-egyszerűbb érvényesülni az akadémiai nap alatt, vagy azok, akik képtelenek belátni, hogy igaza lehet Wittgensteinnek, amikor figyelmeztet, nyelvünk, fogalomkészletünk könnyűszerrel egész világunk korlátjává válhat.

De hiábavaló ilyesmit magyarázgatni a tisztelt kollégának, aki megrekedt Tacitus történelmi ítélszékére dicséreténél, s még Spinoza azon szerény javaslatát sem emésztette meg, miszerint hasznosabb talán, ha az általunk szemlélt dolgok feletti öröendezés vagy siránkozás helyett egyszerűen megértésükre törekszünk. Ez a tény lehet lángoló felhívásának magyarázata, mellyel arra int, hogy ragaszkodjunk a Szovjetunió és a náciizmus kutatásának olyan konvencióihoz, melyek alig világtátnak meg többet a vizgálni vélt jelenségekből annál, hogy visszataszítók. Ezzel szemben kétségtelen előnyük, hogy az erények tornatermévé magasztosítják a történetírást, amelyben, mint a derék Guy Debord szokta mondani, a döglött kutya szakadatlan kiásásával és öldöklésével fitogtathatjuk erkölcsi mészklizainkat. Megjegyezném azonban, hogy kenyéradó cégeink tudományos intézményeknek titulálják magukat, sőt (teljesen függetlenül attól, hogy mit tartunk róluk személy szerint mi) ugyanannyira tudománynak tisztelik szakterületeinket, mint azokat, amelyekben vegyészek vagy biológusok buzgólkodnak. Szeretnék jelen lenni egyszer egy konferencián, ahol ez utóbbiak a rozsdáról vagy az AIDS-vírusról értekezve megelégednének annyival, hogy

prófétai átkokkal sújtják mindennapjaink ezen osztoit – amint ezt a tisztelt kolléga elvárni látszik.

Kaotikus világban élünk, melyben nyilván előnyösen érvényesülnek a kollégák, akik egyszerű okfejtésekkel és monokauzális magyarázatokkal egyszerűsítik ügyvitelüket. Szabad a pálya, senki sem támasztja a legkisebb akadályt, hogy hősök és gonosztevők nagy, illetve alantas eszméire és tetteire redukáljuk viselt és elviselendő dolgaink bonyolult eredetét, tulajdonságait és perspektíváit. Nem könnyű viszont elhessegetni a kételyt, miszerint a mindent egyetlen

okra visszavezető hős- etc. keresés tulajdonképpen a magyarázat keresésének feladása, jóllehet törvényes és igen harmonikus házasságban él az akadémiai hagyomány- és tekintélytisztelettel, s az intézményesített intellektuel lakázjsgereinek azon reflexével is, amivel egy mind nehezebben áttekinthető, egyre ellenőrizhetetlenebb, s gondolati és cselekvési sémáinknak egyre kevésbé engedelmessé válóssággal szembeni tanácstalanságát, tehetetlenségét emeli erénnyé, sőt heroizálja. Csináljuk, tisztelt kollégák, ha ezért fizetnek! De talán tanácsos, ha minél diszkrétebben dicsekszünk vele.

ÚJ MŰVÉSZET

A Z Á P R I L I S I T A R T A L O M B Ó L

Erdély Miklós

Babarczy Eszter: Határátlépő. Erdély Miklós (értelmezési kísérlet)
Somogyi Győző: Hármaskép Erdély Miklósról

Nőművészek:

Papp Júlia: Művésznők a gödöllői művésztelepen
András Edit: Modern és ősi kultúrák metszéspontjain egyensúlyozva. Nancy Grossman retrospektív kiállítása New Yorkban
Diana Kingsley: Összhangkeresés. A kép és vágy változó perspektívái Mary Kelly munkáiban
Vértessy Sándor: „A szegények vánkosa” — székely Mária faliképei Buenos Airesben

Üvegművészet

Bodonyi Emőke: A tárgyaim már nem jól neveltek. Beszélgetés Buczkó Györggyel
Varga Vera: Üveg-tér-plasztika. Kortárs szlovák üvegművészet

Műhely

Sturcz János: Palkó Tibor tollas képei
Sasvári Edit: Visszatérés. Birkás István művei

Kiállítás

Marosi Ernő: Ybl Miklós centenáriuma. Kiállítás a Budapesti Történelmi Múzeumban
Bacsó Béla: A forma és a Nyitott. Karátson Gábor képeihez
Farkas Pál: Karátsoni tárlat

Kiállítási Körkép

Mezei József: Helyzetekben élünk. Részletek Kazinczy Gábor székelyudvarhelyi kiállításának megnyitójából
Szuromi Pál: A márványkő példája: Fischer Ernő tárlata
Kovács Ágnes Veronika: Az aranyszínű háromszög. Magyar Gábor kiállítása
Tarczy Péter: Az újraélt múlt üzenetei. László Ákos grafikáiról
Bán László: Kisvárosi köszöntő. B. Mikli Ferenc bajai kiállítása
Cs. Tóth János: Gémes Péter fotografikus etűdjei
Bencsik Barna: Egy tér újraszentelése. SI-LA-GI kiállítása
Novotny Tihamér: Ellesett „kis halál” a strandon. Varga Welther Júlia kiállítása
Vida Galambos Margit: Az, ami. Várnai Gyula kiállítása
Szegő György: Közterek Európában
Novotny Tihamér: Ki van az ecsetvonás mögött? Membrandt hollandiai művésznő kiállítása
N. Mészáros Júlia: A négy őselem: Szín-hang-tér. Brigitta Malche kiállítása

Könyvszemle

Andrási Gábor: Play Duchamp: Marcel Duchamp: Az eltűnt idő mérnöke. Beszélgetések Pierre Cabanne-nal
Forgács Éva: A neoavantgárd magánya. Erdély Miklós: Művészeti írások

Sajtószemle

Pataki Gábor: Fekete héjú narancs. Erdély Miklós kiállításának sajtóvisszhangja

Az *Új Művészet* kapható újságárusoknál, belvárosi könyvesboltokban, galériákban, metró-állomásokon és az Art mozikban.

Kanásztánc

SPIRÓ GYÖRGY

Petöfi Sándor, a hajdan népszerű költő – összes verseit hatodik éve nem adják ki nálunk – egyszer a Pilvax kávéházban pénzt kért kölcsön két napra barátjától, a nála jobb módú Pákh Alberttől. A megbeszélte időben Petöfi ott volt a visszajáró húszszal a zsebében, de Pákh késett. Petöfi dült-fült, s mikor Pákh végre befutott, Petöfi e szavakkal csapta a markába a pénzt: „Szarok neked még egyszer kölcsönkérni tőled!”

E történetet Móricz Zsigmond jegyezte föl, aki még Gyulai Páltól hallotta.

Nem éppen Tizenötödik Március alkalmából ötlött fel e történet bennem, hanem mert nemrég, mint a tévében láthattam, gazdagon terített svédasztal mellett találkoztak a csokornyakkendős magyar bankárok a magyar kultúra képviselőivel, kik közül többen szintén csokornyakkendőben virítottak, azon nemes czélből, hogy egymást megismerjék, s hogy a derék bankárok a kultúra támogatásának meg legyenek nyerve, mert ugyan ki támogatná a kultúrát, ha nem ők?! S bár nem láttam, feltételezem, hogy az étket úgy falták be ők csodák csodájára, mint emésztésre egyaránt képes, csaknem egyenrangú emberek.

Eltekintek ezúttal azon olcsó poén használatától, hogy e dús fogadás árából hány könyvet lehetett volna finanszírozni, főképp mert egyik jeles bankárunk nyilatkozata mélyen elgondolkoztatott. Azt mondá a bizonyos jeles pénzügyi szakértő, aki, hallom, új bankáraink közül a kultúrára a legbökezübben áldoz, hogy fölösleges nekünk két operaház, fölösleges annyi sok színház, nem kell az a rengeteg zenekar; tanácsolá, hogy a zenészek menjenek el zenetárnak, egyéb művészek más hasznos dolgot műveljenek; mondókáját pedig ama tromffal zárá, hogy volt egyszer egy Shakespeare nevű illető, aki nem restellte, hogy bórkereskedőként kereste a kenyerét.

Ami a társadalmilag hasznos munkálkodást illeti, azzal egészen egyetértek. Magam mindig is rendelkeztem polgári foglalkozással, s immár tíz éve, hogy két állásban is dolgozom, harmadik műszakban még pénzt keresek a megélhetésre, és negyedik műszakomat szentelem az alkotásnak a magam és a közönségem gyönyörűségére. Magas szempontok vezéltek, midőn az egyetem elvégzése után úgy döntöttem, hogy lehetőleg mindig lesz valamilyen állásom: egyrészt úgy véltem, ily módon értesülhetek a társadalom működéséről, az emberek gondjairól, hangulatáról, másrészt pedig szabad akartam lenni, nem óhajtottam a publikálási kényszer rabságában vergődni. Ha írok valami jót, vagy megjelenhet, vagy sem, de rossz művet ne kelljen kiadnom a kezemből, s ne függjek se a politikától, se az úgynevezett „Szakma” kegyeitől. Így aztán lelkiileg aránylag

könnyedén túltettem magam azon, hogy írói működésem első tizenhat évében semmit sem közöltek tőlem, s később is vállamat rándítottam, ha a műveimet visszaadták erre-arra való hivatkozással; úgy remélem, a jövőben is kibírom valahogyan, hogy nem lesznek kiadók a könyveimre és színházak a drámáimra.

Mégis óvakodnék, hogy a magam stratégiáját kötelezővé tegyem, mint a jeles bankár ajánlotta. Úgy vélem, jobb lett volna, ha Bartók nem kényszerül reménytelen zongoristapalánták oktatására fecsérelni az idejét itthon és Amerikában, ha Vajda Lajos nem hal éhen, ha Derkovits nem kap tudóvszét a nélkülözéstől, ha József Attilát nem rúgják ki a szegedi egyetemről. Mélységes tiszteletem Vörösmarty Mihályé, aki a magyar írók közül elsőként próbált írói keresetéből megélni, és igen fájjalom, hogy Arany Jánosnak az Akadémia pszichológus ügyeivel kellett foglalkoznia, minthogy írói jövedelme nem hozott eleget a konyhára. Csontváry patikusként halmozta fel azt a pénzt, amiből aztán festeni mehetett világgá – csakhogy az már más világ volt, bankár urak, vagyis akkor még más világ volt, akkortájt hagyták az embereket vállalkozni, nem úgy, mint korábban és manapság.

Olcsó poénkodás lenne részemről az is, ha a mi jeles pénzügyi szakértőnk fejére olvasnám, hogy lám-lám, egy japán bank lát fantáziát az Erkel Színház helyén építendő új, légkondicionált Operában, míg a mi saját bankáraink nem, elvégre a japánok tévedhetnek is. Engem úgysis a bórkereskedő Shakespeare-ről elejtett szellemes utalás talált szíven igazán. S mert másodállású egyetemi docensként a budapesti Bölcsészkaron most éppen egy Shakespeare-dramát elemzek, engedje meg, bankár úr, hogy biztosítsam: Shakespeare úrnak sosem kellett bórkereskedésbe ölnie a táalentumát. Netalán egy másik Shakespeare úrra gondolt, bankár úr? De az könyvkereskedő, s a hálózata ma is működik! Ha járt Amerikában, bankár úr, és odafigyelt, láthatta! A mi drámaírónk pompásan megélt abból, hogy évi két drámát írt a társulata számára, s talán megengedi a bankár úr, hogy elmondjam, miként.

Shakespeare úr eleinte 5 fontot kapott egy drámáért, akárcsak Ben Jonson – nem a futó, bankár úr, volt ilyen drámaíró is valaha. A *Hamlet* című darabért biztosan ennyit fizettek, ezt tudjuk. Később egy drámáért nyolc-tíz fontot is megkapott, s ez már annyi, mint egy *schoolmaster* fizetése abban és a következő évszázadban. Ebből a *schoolmaster* – a bankár úr kedvéért lefordítom: tanár – többtagú családját is kényelmesen el tudta tartani. Shakespeare úr emellett vezető színészként a saját színházában részvényes

Megjelenik az *Ab ovo* kiadónál, a szerző *Kanásztánc* című kötetében, az ideai könyvhétben.

is volt, pályája során mindvégig a nyereség egytizede esett rá, ez további évi 20–25 font átlagosan. Ez abból adódott, hogy a vezető színészek megkapták a földszint teljes bevételét és az erkélyek bevételének felét. Ezenfelül a szerző a darabjának minden második előadása után megkapta a teljes bevételt, ez volt a szokás, valamint részesült a királyi jutalomból, ez további jó pár font. Shakespeare úr soha, egyetlen pillanatig sem volt rákényszerítve, hogy a drámaíráson és szórványos fellépésein kívül mással is foglalkozék; Shakespeare úr háromszor-négyszer volt módosabb, mint egy megbecsült tanár; mai pénzre átszámítva, hogy a bankár úr jobban értsen, nettója évente annyi dollárnak felelt meg, amennyi az Ivy League-ba tartozó amerikai egyetemeken egy tanszékvezető évi nettója manapság.

Hülye lett volna Shakespeare úr bőrkereskedésre fecsélni a drága idejét. De nem volt hülye, zseni volt, aki történetesen olyan struktúrába született bele, amelyben az anyagi és szellemi javakkal éppen értelmesen lehetett sáfárkodni, s amikor éppen tisztán volt látható, hogy a művésztre van igény, a művészt a társadalom boldogan elartja.

Ne vegye zokon a bankár úr, hogy kioktatom, de hát ebben az ügyben a tudás nálunk, alkotóknál van, és nem önöknél, bankároknál. Távol álljon tőlem, hogy a bankár urak létének jogosultságát kétségbe vonjam. Önökre feltétlenül szükség van az élethez – ránk feltétlenül szükség van a boldogsághoz. Önök a társadalom anyagcseréjét segítik elő áldásosan, minden tiszteleten az önöké, ám önök értéket nem hoznak létre, uraim, az önök dolga éppenséggel az, hogy az értékeket közvetítsék, létrejöttüket segítik, nem pedig az, hogy eldöntsék, a társadalomnak mire van és mire nincs szüksége. Nálunk valahogyan a pénzügyi szakértők – s remélem, hogy a pénzügyekben valóban szakértők, nem úgy, mint a shakespeare-ológiában – azt hiszik: azért, mert pénzzel dolgoznak, már az égvilágon mindenhez értenek. Nem is oly régen a kettővel korábbi pénzügyminiszter úr a Parlamentben vette magának a bátorságot, hogy művészi törekvésekről mondjon ítéletet. Olyan nyusi művelődési kormányzat mellett, amilyen nekünk évtizedek óta volt, van és lesz, ezen elbizakodottság szinte érthető. Ám engedje meg, bankár úr, hogy megjegyezzem: önök sok esetben bizony kockolnak, tiltott szerekkel növelik az izmaikat, mint Ben Johnson – nem a drámaíró, bankár úr, hanem a futó –, és egyszer, félek, le is fognak bukni.

Ugyan miféle pénzzel dolgoznak önök? Hát nem az történt, hogy az állami vagyon egy részét felosztották önök között? Sok kicsi tervhivatalt hoztak létre, de hát az még mindig tervhivatal – és a tervhivatal döntse el, hány színházra, hány zenekarra van nekünk szükségünk? S ha szabad kérdenem, önök bankárokként működnek valóban, ebben a csökkenten feudálisztikus rendszerben? Örülök, hogy a csokornyakkendőt felkötik, de kérdelem én, van önöknek normális kockázati alapjuk? Függetlenek önök a politikától? Képesek a valóságos társadalmi igények alapján hitelezni, csődeljárást lefolytatni, tőzsdézni?

Én ugyan nem értek a gazdasághoz, ezért nem is szólok bele – hál' istennek nem is tehetném –, de mégis szörnyű gyanú ébred bennem. Az olyanok mint ön, kedves bankár úr, mindig közém és a közön-

ségem közé álltak, hol mint szerkesztőnek, hol mint szponzornak becézett cenzorok, akik ugyan teljes körű felhatalmazással sosem rendelkeztek, ám e fogyatékoságért cserébe kifejlesztették magukban a mindenhatóság érzetét, hogy kisebbségi komplexusukat palástolják. Ismerős nekem a kultúra iránti megvetés valahonnét. Csokonai – akit ötödik éve nem adnak ki nálunk – azt írta egyszer, hogy kanász marad, akinek a nevelője kanász. Sok kanász okított minket, bankár úr, ez idáig; a bankár úr nyilván némi tanulással és sok-sok alkalmazkodással vitte valamire, én pedig lehetőleg európai szemléletű művek összehozásával foglalkoztam, váltakozó sikerrel; a magunk szakmájában mindönnnek van mit tanulnunk még, s bizonyos vagyok benne, akkor tesszük a legtöbb jót magunknak és hazánknak, ha egymás ügyeibe nem pófázunk bele.

Kedves bankár úr, hivatásához híven kérem, szíveskedjék elősegíteni, hogy jöjjön végre hozzánk a működő tőke, a korszerű technológia, a nélkülözhetetlen infrastruktúra, jöjjön szabadon a német, az angol, a francia, az olasz, az amerikai vállalkozó, s velük együtt azon szemlélet is, mely majd önből valódi bankárt is faraghat egyszer. Higgye el, engem, az éhenkórász humán értelmiségit boldogítana azon tudat, ha ön igazi pénzemberként egy működő társadalomban tisztes, hússzor, harmincszor annyit kereshetne, mint jelenleg. Ezért azonban önnek is munkálkodnia kell, s nem azon tűnődnie a nekem is drága idejében, hány színház is legyen országunkban. Ez nem az ön illetékességi körébe tartozik. Biztosítom a bankár urat, hogy a színházak, operaházak, zenekarok ideális számát ön helyett megmondani nem óhajtom, ebben ugyanis én sem vagyok illetékes. Majd a társadalom eldönti, melynek ön is, én is kicsiny természetű vagyok. Lehet, hogy a társadalom még kevesebb fadaragóra tart majd igényt, mint ön kívánja szűkmarkúan – nos, akkor kevesebb lesz a fadaragó és nem ezer ember nevezi majd főnöknek magát, hanem csak ötven. Addig azonban mindeme dolgokat megelőlegezni könnyelműség. Hadd legyenek rosszhiszemű, 45 kelet-európai évvel a vállamon: ellenemre van az olyan szemlélet, mely szerint a kanász maradjon kanász, sőt aki a falusi tanítósággal vitte, az is minősüljön vissza kanásszá, és tudjon kevesebbet a világról, mint annak előtte, hogy a kicsi pénzzel egyesek odafönt gátlástalanabban gazdálkodhassanak.

Talán világos, hogy a bugris-szocializmusból a bugris-kapitalizmusba való szerfölött mulatságos átmenet idején nem a magam pozícióját félttem. Eszem ágában sincs negyvenéves kaszással kiállni Rákos mezejére, utálok a populista demagógiát, nem voltam és nem leszek néprövid, a hatalmi helyzetbe való csöppenéstől irtózom, s ezen alkati fogyatkozásomon semminémű rendszerváltás nem segíthet. Mindössze annyit óhajtok tudatosítani a bankár úrban, akinek javára from, hogy legalább valamit hallott harangozni Shakespeare-ről: nem mindenki kapható a dúsan terített svédasztal körül kérés nélkül és hajlongva a feudális védbástyákat erősíteni, ropva a groteszk kanásztáncot, melynek úton-útfélen tanúi lehetünk mostanság. S nem vagyok egyedül. Némi petőfi polgárontudat maradt még bennünk jó párunkban. Intem ezért a bankár urat, ne bizakodjék el túlságosan, mert hosszabb távon a társadalom mindig kiverekszi magának, amit a kis tervhivatalocskái egyelőre meg akarnak tagadni tőle: a művelődéshez és a gyönyörködéshez való jogot is, a többi jog között.

1991

2000 ESTEK

A KULTÚRÁRÓL

A MÚCSARNOK és a 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap közös szalonja áprilisban is nyitva áll az érdeklődők előtt, a bevett időpontban, a hónap harmadik csütörtökjén, este hétkor, a megszokott, új helyen, a *Merlin Színház*ban. (Az V. Gerlóczy utca 4. alatt, fent, az első emeleten.)

1992. április 16-án a 2000 alapító szerkesztője, főfő munkatársa, **Lengyel László** közíró, vezérigazgató és fordított Kasszandra lesz a vendég és a főszereplő. Meg fogjuk kérdezni tőle, hogy melyik felmenőjére a legbüszkébb, hogy mi tetszett neki Amerikában, hogy mit jósol 94-re, és hogy vállalna-e miniszter- vagy bármilyen elnökséget, s hogy melyik Deák Ferenchez szeretne a legjobban hasonlítani.

TÖRÖK ANDRÁS (2000) JORDÁN TAMÁS (MERLIN)
SZIGETI PÉTER (MÚCSARNOK)

HORVÁTH IVÁN

A vers

2000 KÖNYVEK

ÁRA 159 FORINT

MEGREDELHETŐ A 2000 CÍMÉN:

1117 KARINTHY FRIGYES ÚT 11.